

CICERONIS
TUSCULANAE DISPUTATIONES
LIBER PRIMUS

Шукулански беседи
За презрението към смъртта
Първа книга

Смъртта не е зло. Тя даже е добро, защото духът побеждава и надживява смъртта.

1 - 8 Въведение

Главен събеседник Brutus.

Римляните превъзхождат гърците в много отношения: нрави и начин на живот, домове и семейства, държавно устройство, военно дело.

1 Cum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi, et cum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent.

1 В тези дни, когато аз отчасти или даже съвсем се освободих от съдебни защиты и сенаторски задължения, реших, мили мой Бруте¹, да се вслушам в твоите съвети и да се върна към тези занимания, които винаги са ми били близки до душата, макар и да мина много време и обстоятелствата бяха неблагоприятни. А тъй като смисълът и учението на всички науки, които посочват на човека верния път в живота, се състоят в овладяване на тази

¹ Марк Юний Брут (85 - 42 г. пр. н.е.), римски сенатор, племенник на Катон Млади; един от организаторите на убийството на Цезар.

мъдрост, която гърците наричат философия, то и аз сметнах за необходимо да я изложа тук на латински език. Разбира се, философия може да се научи и от самите гърци – както по книги, така и чрез учители, но аз винаги съм бил на мнение, че нашите римски съотечественици във всичко както сами са били способни да правят открития не по-лошо от гърците, така и заимстваното от гърците те съумяват да подобрят и усъвършенстват, ако намират това достойно за своите старания.

2 Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiaris nos profecto et melius tuemur et lautius, rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. quid loquar de re militari? in qua cum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. iam illa, quae natura, non litteris adsecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt conferenda. quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda?

2 Нашите нрави и порядки, нашите домашни и семейни дела – всичко това се е наложило у нас и по-хубаво, и по-благопристойно; закони и устави, с които нашите предци са създали държавата ни, несъмнено са по-добри; а какво да кажем за военното дело, в което римляните винаги са били силни с храбростта си, но още по-силни и с умението си. Наистина във всичко, което се дава на хората от природата, а не от науката, с нас не могат да се сравняват нито гърците, нито друг народ; Има ли у някой друг народ такава величавост, такава твърдост, висок дух, благородство, чест, такава превъзходна доблест във всичко, та да може да се сравнява с нашите предци?

3 Doctrinā Graecia nos et omni litterarum genere superabat; in quo erat facile vincere non repugnantes. nam cum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poetarum, siquidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poeticam nos accepimus. annis fere ccccx post Romam conditam Livius fabulam dedit, C.Claudio, Caeci filio, M.Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium. qui fuit maior natus quam Plautus et Naevius.

II. sero igitur a nostris poetae vel cogniti vel recepti. quamquam est in Originibus solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus; honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M.Nobiliori, quod is in provinciam poetas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. quo minus igitur honoris erat poetis, eo minora studia fuerunt, nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo genere extiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt.

3 Все пак по ученост и словесност от всякакъв вид Гърция винаги ни е превъзхождала – това е ясно като две и две четири. Така у гърците най-древният вид ученост е поезията. Ако се смята, че Омир и Хезиод са живели преди основаването на Рим², а Архилох – по времето на Ромул, то у нас поетическото изкуство се е появило много по-късно; Едва в 510 год. от основаването на Рим Ливий Андроник е поставил тук своя драма³; това е било при консулите Марк Тудитан и Гай Клавдий, син на Клавдий Слепеца, година преди раждането на Ений. Той е бил по-възрастен от Плавт и Невий.

II. Следователно късно у нас са познали и признали поетите. Наистина, в “Начала”⁴ е казано, че още на пиршества пируващите имали обичай да пеят под съпровод на флейта за храбростта на предците ни. Но че подобен род изкуство не било на почит свидетелства същият този Катон в своя реч, в която упреква Марк Нобилиор, че взел със себе си в провинцията поети. Както е известно, Ений съпровождал този консул в Етолия⁵. А колкото по-малко било уважението към поетите, толкова по-малко са се занимавали с поезия. Така че даже този, който се отличавал в тази област с голямо дарование, пак бил твърде далеч от славата в Гърция.

² Основаването на Рим е през 753 г. пр.н.е.; времето на живота на Омир и Хезиод се отнася ту към по-рано, ту към по-късно време; времето на живота на Архилох, един от първите лирици, - към VII в. пр.н.е.

³ 240 г.пр.н.е.

⁴ Съчинение на Марк Порций Катон Стари (234- 149 г.пр.н.е.), римски сенатор, цензор и писател. Съчинението му *Origines* “Начала” не е запазено.

⁵ Марк Фулвий Нобилиор като консул победил оретаните през 168 г.пр.н.е.и с овация влязъл Рим. Пак тогава приел капитулацията на етолийците, които взели участие в Македонската война. Получил триумф и победата му била прославена от неговия приятел поета Квинт Ений.

4 an censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus; igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annos cum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes, nec qui nesciebat satis excultus doctrina putabatur.

4 Ако Фабий, един от най-знатните римляни,⁶ беше удостоен с похвали за своето рисуване, то без съмнение и у нас щяха да се появят Поликлетовци и Парасиевци.⁷ Почитта храни изкуствата, славата възпламенява всеки към занимания с изкуства, а изкуството, лишено от похвала, влачи винаги жалко съществуване. Така за гърците връх на образоваността било пеенето и свиренето на струнни инструменти – затова и Епаминонд, най-велик според мен, измежду гърците, се славел със своето пеене в съпровод на цитра⁸, а Темистокъл, живял малко преди него, отказал да вземе лирата на един пир и бил сметнат за невежа. Затова в Гърция процъфтявало музикалното изкуство; всички го изучавали, а който не го умеел, бил смятан за неук.

5 in summo apud illos honore geometria fuit, itaque nihil mathematicis inlustrius; at nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum.

III. At contra oratorem celeriter complexi sumus, nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post autem eruditum. nam Galbam Africanum Laelium doctos fuisse traditum est, studiosum autem eum, qui is aetate anteibat, Catonem, post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos, inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec

⁶ Квинт Фабий Пиктор (254-201 г. пр. н. е.), римски аналит, писал на старогръцки език.

⁷ Поликлет (V в.) и Парасий (края на V в. пр. н. е.) са знаменити ваятел и живописец.

⁸ Епаминонд, (ок. 418-362 пр. н. е.) - тивански пълководец, вожд на демократическата групировка, забележителен оратор. През периода 370- 60 г. заедно с Пелопид ръководел Беотийския съюз. Победител на спартанците при Левктра 371г., където приложил за първи път нова военна тактика.

ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae inlustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi.

5 По-нататък преди всичко била почитана геометрията и никой не бил по-знаменит от техните математици; у нас развитието на тази наука било ограничено до необходимостта от парични сметки и земеделски размервания.

III. Овладяхме обаче много скоро красноречието. И нашите оратори отначало не са били учени, а само красноречиви, но после станали и учени. Според преданието учени били Галба⁹, Африкански и Лелий. Не бил чужд на тези занимания дори техният предшественик Катон; после идвали Лепид, Карбон, Гракхите¹⁰ и после, та чак до наши дни, такива велики оратори, че днес и ние по нищо не отстъпваме на гърците.¹¹ Но философията, напротив, досега е била пренебрегвана, така че не блести с нищо в латинската словесност – и на нас ни предстои да ѝ дадем живот и блясък, за да носим, както и преди, полза на нашите съграждани, дори и тогава, когато сме свободни от дела.

6 in quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. fieri autem potest, ut recte quis sentiat et id quod sentit polite eloqui non possit; sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti volunt. quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontis aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

⁹ Сервий Сулпиций Галба, политически деец и оратор. По думите на Цицерон, Брут 82 пръв от римляните използвал особени, свойствени на ораторите способности.

¹⁰ Емилий Лепид, консул 137 год. бил известен оратор. Негови ученици в ораторското изкуство според Цицерон били Тиберий Гракх и приятелят му Гай Папирий Карбон.

¹¹ Цицерон излага цялостната история на развитието на красноречието в Гърция и в Рим в своето съчинение “Брут или за знаменитите оратори” писано през 46 г.пр.н.е.

6 На това занимание толкова повече трябва да се отдам, защото вече се появиха много латински книги, както казах, написани нескъпо, макар и от достойни хора, но недостатъчно подготвени за това.¹² Случва се човек да съди правилно, но да не може да изложи правилно своите мисли – в това няма нищо особено; но когато човек, като не умее да говори нито свързано, нито красиво, нито поне донякъде приятно за читателя, се опитва да излага своите размишления в книги, то с това той злоупотребява и с времето си, и с книгите. Именно затова и такива съчинения се четат само от авторите им и от техните приятели – на никой друг това не му е интересно, не го вълнува; само този, който смята за себе си, че му е позволено да пише каквото измисли. Затова именно аз реших: ако моето усърдие спечели някаква похвала за моето красноречие, то с толкова по-голямо усърдие аз съм длъжен да покажа на хората този извор, от който извира и самото ми красноречие – извора на философията.

IV. 7 Sed ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientia, copia, cum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere docere etiam coepit adulescentes et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte versari. hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere; in quam exercitationem ita nos studiose [operam] dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus. ut nuper tuum post discessum in Tusculano cum essent complures mecum familiares, temptavi, quid in eo genere possem. ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. ponere iubebam, de quo quis audire vellet; ad id aut sedens aut ambulans disputabam.

IV.7 Ето защо Аристотел, мъж с несравнимо дарование, знания, широта, като се възмущавал от успехите на ритора Исократ¹³, сам започнал да учи младежите да говорят красиво, като

¹² Става дума за популярни епикурейски книжлета, модни в Рим по това време, против които се бори Цицерон.

¹³ Исократ (436 – 338 г.пр.н.е.), известен атински ретор, ученик на Горгий и други софисти. Занимавал се с преподаване на реторика. До нас са дошли 21 негови речи. Знаменита (вероятно легендарна) е репликата на Аристотел, парафраза на стих на Еврипид: “Позорно е да се мълчи, когато говорят Исократовци!”

по този начин съединил мъдростта с красноречието – така и аз сега разсъждавам: без да оставям настрана моите занимания по красноречие да се отдам и на тази наука, много по-обширна и по-значима. Аз винаги съм смятал, че е свършена само тази философия, която може да говори изобилно и красноречиво за най-важните въпроси; аз се занимавах с нея толкова усърдно, че даже си позволих да преподавам уроци по философия по гръцки маниер. Скоро след твоето заминаване аз се опитах да изпробвам в това моите сили като се възползвах от обстоятелството, че в моята тускуланска вила се бяха събрали много мои приятели; и както преди им устройвах декламации по съдебни теми, а аз дълго упражнявах тези декламации, така сега, на стари години, подобни разсъждения ми замениха декламацията¹⁴. Предложих всеки да си избере какво би искал да слуша, а после, седейки или разхождайки се, аз започнах да разсъждавам.

Методът на Сократ

8 itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. fiebat autem ita ut, cum is qui audire vellet dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. nam ita facillime, quid veri simillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. ergo ita nascetur exordium:

8 Ето в такива уроци, или както ги наричат гръците, лекции, прекарах пет дена, и ги записах в пет книги. Действах по следния начин: когато някой искаше да чуе нещо, той сам започваше да говори какво мисли по въпроса, а после аз излагах противоположното становище. Знаеш, че именно такъв е старият сократически обичай – да оспорваш мнението на събеседника си. Сократ смятал, че така най-леко ще достигне най-голямото възможно приближаване до истината. Впрочем, за да е разбираемо в какво се състоят нашите спорове, аз ще ти ги изложа сякаш диалогът наистина се води, а не се преразказва. Значи ето как започнахме:

¹⁴ Декламации, учебни упражнения върху съдебни речи по измислени теми.

9 - 16a

Да си мъртъв и да умираш не е зло. Мъртвите не съществуват, следователно не са нещастни, следователно смъртта не е зло. Умирането е преход към смъртта, която не е зло. Следователно умирането не е зло.

V. 9 Malum mihi videtur esse mors.

Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est?

Utrisque.

Est miserum igitur, quoniam malum.

Certe.

Ergo et ii, quibus evenit iam ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri. Mihi ita videtur.

Nemo ergo non miser.

Prorsus nemo.

Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. nam si solos eos diceres miseros quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum qui viverent exciperes – moriendum est enim omnibus, – esset tamen miseriae finis in morte. quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. necesse est enim miseros esse eos qui centum milibus annorum ante occiderunt, vel potius omnis, quicumque nati sunt. Ita prorsus existimo.

V.9 -Струва ми се, че смъртта е зло.

- За кого? За тези, които умират, или за тези, на които предстои да умрат?

- И за едните, и за другите.

- Ако смъртта е зло, значи тя е и нещастие.

- Разбира се.

- Значи нещастни са и тези, които вече са умрели, и тези, на които предстои да умрат.

- Да, така мисля.

- Значи всички хора са нещастни.

- Всички без изключение.

-В такъв случай при такова разсъждение всички, които са родени или им предстои да се родят, не само са нещастни, ами и завинаги са нещастни. Ако ти беше казал, че нещастни са само тези, на които предстои да умрат, то това би се отнасяло до всички живи без изключение (защото на всички им предстои да умрат), но все пак смъртта би била край на техните нещастия. Но ако и мъртвите са нещастни, то наистина ние се раждаме за вечно нещастие. Значи тогава нещастни са даже тези, които вече са умрели и преди сто хиляди години, а и въобще всички, които някога изобщо са били родени.”

-Да, така мисля.

10 Dic quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocytii fremitus, travectio Acherontis, 'mento summam aquam attingens enectus siti' Tantalus? tum illud, quod 'Sisyphus versat saxum sudans nitendo neque proficit hilum?' fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus? apud quos nec te L.Crassus defendet nec M.Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenen; tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. haec fortasse metuis et idcirco mortem censes esse sempiternum malum.

VI. Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? An tu haec non credis? Minime vero. Male hercule narras. Cur? quaeso. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem.

10 “Кажми ми тогава: какво те плаши? Триглавият ли адски Цербер, или бученето на водите на подземната река Кокит, или плаването през река Ахеронт, или Тантал, който:

“ до брадичката е във вода, а се измъчва от жажда”

или как:

“Целият облян в пот Сизиф търкаля с напъни своя камък но не напредва и на косъм”.

Или може би те плашат неумолимите съдии Минос и Радамант¹⁵, пред които не може да те защити нито Марк Антоний¹⁶, нито Луций Крас¹⁷, нито сам Демостен, на който някак си му би било по-леко да води дело пред гръцки съдии? На тебе ще ти се наложи да говориш сам за себе си пред несметно множество слушатели. Нима от това се страхуваш и затова смяташ, че смъртта е вечно зло.”

VI. - За толкова ли побъркан ме мислиш, че да вярвам в това?

- Не вярваш ли в това?

- Ни най-малко.

- Лоша работа тогава.

- Защо?

- Защото бих могъл много красноречиво да ти възразя, ако ми противоречиш.

11 Quis enim non in eius modi causa? aut quid negotii est haec poetarum et pictorum portenta convincere? Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum. Inepte sane. quis enim est tam excors, quem ista moveant? Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. Ita prorsus existimo. Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? si enim sunt, nusquam esse non possunt. Ego vero nusquam esse illos puto. Igitur ne esse quidem? Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint.

11 - Е, разбира се, кой не може да възрази по този въпрос? Много голяма мъчнотия ли е да обориш измишльотините на поетите и на художниците?

- Е, ама с тях са изпълнени цели философски книги.

- Напразно. Кой е толкова глупав, та да се смути от такива неща?

¹⁵ Съдии в подземното царство.

¹⁶ Марк Антоний (143 – 87 г.пр.н.е.) консул 99 година, цензор 95 година, прочут оратор, едно от действащите лица в диалога на Цицерон “За оратора”.

¹⁷ Луций Лициний Крас (140 – 91 г.пр.н.е. .) претор 99 година, консул 95 година, цензор 92 година, прочут оратор, главно действащо лице в диалога на Цицерон “За оратора”.

- Тогава значи ако в подземното царство няма нещастни, то изобщо няма никой там.

- Разбира се, че няма.

- Е тогава къде са тези, които ти наричаш нещастни? Какво място в света заемат те? Та ако те изобщо съществуват, все някъде трябва да са.

- Мисля, че те са никъде.

- Т.е. те не съществуват.

- Да, те не съществуват, но затова именно са нещастни, защото не съществуват.

12 *Iam mallem Cerberum metueres quam ista tam inconsiderate diceres. Quid tandem? Quem esse negas, eundem esse dicis. ubi est acumen tuum? cum enim miserum esse dicis, tum eum qui non sit dicis esse. Non sum ita hebes, ut istud dicam. Quid dicis igitur? Miserum esse verbi causa M.Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit, miserum Cn.Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus, omnis denique miseros, qui hac luce careant. Revolveris eodem. sint enim oportet, si miseri sunt; tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse; ita ne miseri quidem sunt. Non dico fortasse etiam, quod sentio; nam istuc ipsum, non esse, cum fueris, miserrimum puto.*

12 - Ама аз предпочитам да се боиш от Цербер отколкото така непоследователно да разсъждаваш.

- Защо непоследователно?

- Защото ти казваш, че те не съществуват, и в същото време – че съществуват. Къде е здравият ти смисъл? Та ти като твърдиш, че са нещастни, признаваш че съществуват, макар и да казваш, че те не съществуват.

- Не, аз не съм толкова глупав, че да говоря това.

- Тогава какво имаш предвид?

- Искам да кажа например, че е нещастен Марк Крас, когото съдбата е лишила толкова много богатства¹⁸, нещастен е Гней

¹⁸ Марк Лициний Крас Богаташа, консул 75 и 70 г.пр.н.е., участник в първия триумвират. Марк Лициний Крас произхождал от древния плебейски род на Лициниевци. Баща му, Публий

Помпей, който се е лишил от толкова голямата си слава, нещастни са всички, които са лишени от земната светлина.

- Ти пак се връщаш на тази тема. Ако всички те са нещастни, значи те съществуват. А ти каза, че мъртвите престават да съществуват. Ако те престават да съществуват, то тях ги няма, а ако ги няма, то те не могат да бъдат нещастни.

- Изглежда неправилно съм се изразил. Самото нещастие според мен се състои в това, че ти съществуващ и в един миг преставаш да съществуващ.

13 Quid? miserius quam omnino numquam fuisse? ita, qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt, et nos, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus ante quam nati. ego autem non

Лициний Крас, консул 97 г. и цензор 89 г. бил убит по време на клане, устроено от Цина и Марий. Подобна съдба очаквала и самия Крас, ако той не бил избягал в Испания в средата на 80-те години, където осем месеца се крил в пещера. След смъртта на Цина 84 г. събрал отряд и отплавал в Африка, като първоначално се присъединил към Метел Пий, а после след несъгласия с Метел се присъединил към Сула, който дебаркирал 83 г. в Италия; станал негов легат, занимавал се с набор на войска в областта на марсите. Ползвал се с лоша репутация, затова защото се занимавал с изкупуване на имуществото на проскрибираните. Така, а също и чрез други капиталовложения в домове под наем, сребърни рудници и земя, спечелил огромно състояние в размер на 7100 таланта. Заемал длъжност претор, вероятно 73 г. 72 г. бил назначен за проконсул за водене на войната със Спартак; завършил войната за шест месеца, като избил цялата въстаническа армия и бил удостоен с овация. 70 г. бил избран за консул; заедно с Помпей възстановил правата на народните трибуни, цензурата и откупуването на данъците в провинциите; Бил с Помпей в личен конфликт и публично се помирил с него едва в края на годината; устроил великолепно угощение на народа; отказал се от провинциално командване. После през 65 г. бил цензор; имал намерение да предостави гражданство на транспаданците и да обложи с данък Египет, но срещнал съпротива от страна на своя колега Квинт Катул. Подозирали го в участие в заговора на Катилина в 66 и 63 г. През 60 г. се опитал да понижи сумата на откупуваните данъци в Азия, но привържениците на Катон в сената му попречили. Тогава Крас направил коалиция с Помпей и Цезар (първи триумвират) и помогнал за избирането на Цезар за консул 59 г., а пък Цезар прокарал решение за понижаване на откупните суми с една трета. Крас влизал и в състава на комисията, която разпределяла обществените земи сред ветераните на Помпей. 56 г. участвал в съвещанието на триумвирите в град Лука. Бил избран консул за 55 г.; изборите се състояли в началото на 55 г., след период на междуцарствие и насилие; след това Крас и Помпей обезпечили избирането на свои привърженици за останалите длъжности. Крас заедно с Помпей прокарали закона за продължаване на пълномощията на Цезар в Галия; Получил проконсулство в провинция Сирия за 5 години; през ноември 55 г. въпреки противодействието на народните трибуни, заминал за своята провинция. През 54 г. предприел поход в Месопотамия и в хода на подготовка за поход срещу партите конфискувал храмовата хазна в Хиераполис и Йерусалим. През 53 г. нахлул в Партия, претърпял съкрушително поражение под Кари, Мала Азия, съвр. град Султантепе, Турция, загубил почти цялата си армия; сам той заедно със сина си бил убит.

commemini, ante quam sum natus, me miserum; tu si meliore memoria es, velim scire, ecquid de te recordere.

VII. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sint, et non eos miseros, qui mortui sunt. Esse ergo eos dicis. Immo, quia non sint, cum fuerint, eo miseros esse. Pugnancia te loqui non vides? quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quicquam esse, qui non sit? an tu egressus porta Capena cum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum, sepulcra vides, miseros putas illos? Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam, miseros esse, sed tantum miseros, ob id ipsum, quia non sint. Non dicis igitur: 'miser est M.Crassus', sed tantum: 'miser M.Crassus'? Ita plane.

13 - Какво? А ако изобщо не е съществувал не е ли по-лошо това? Защото излиза, че и този, който не е роден, вече е нещастен, защото не съществува, и ние самите, още неродени, сме били нещастни, защото ни е предстояло да умрем и ще станем нещастни след смъртта си. Ох, аз горкия, дете не помня дали съм бил нещастен преди раждането си; ако паметта ти е по-добра, ти кажи дали помниш.

VII. Ти се шегуващ сякаш аз казах че не мъртвите са нещастни, а неродените.

- Именно това каза ти.

- Не, не съм. Казах, че нещастieto е в това, дете съществуващ и изведнъж преставащ да съществуващ.

- Ти пак не забелязващ противоречието. Нима не е противоречие да казващ, че този, който го няма, е нещастен или щастлив или какъвто и да било? Нима като излезеш от порта Капена и като гледащ гробниците на Калатиновци, на Сципионовци, Сервилиевици и Метеловци¹⁹ ти смятащ, че всички тези умрели са нещастни?

- Ти вече се стараеш да ме сгатиш за думата, аз ще го кажа така: те не са нещастни изобщо (по принцип), а са нещастни само затова, че вече не съществуват.

¹⁹ От порта Капена се излиза на Апиевия път, който води към Капуа. Край него се намирили гробници на знатни римски фамилии.

- Т.е. ти не казваш: "Марк Красс е нещастен", а казваш: "Нещастният Марк Красс" – и само толкова?

- Да, толкова.

Метод: диалектика. Съждението е вярно или погрешно.

14. Quasi non necesse sit, quicquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse! an tu dialecticis ne imbutus quidem es? in primis enim hoc traditur: omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem axioma, – utar post alio, si invenero melius) id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. cum igitur dicis: 'miser M. Crassus', aut hoc dicis: 'miser est Crassus', ut possit iudicari, verum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino. Age, iam concedo non esse miseros, qui mortui sint, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. quid? qui vivimus, cum moriendum sit, nonne miseri sumus? quae enim potest in vita esse iucunditas, cum dies et noctes cogitandum sit iam iamque esse moriendum?

14 Като че ли не е едно и също това (което казваш): каквото и да казваш, ти неизбежно твърдиш, че нещо или съществува, или не съществува! Или ти не си добре запознат с диалектиката? Първото ѝ правило (по гръцки аксиома ; сега и този превод ме устройва, а ако се намери по-хубав, и от него ще се възползвам): всяко изказване е или истинско или лъжливо. Следователно като казваш "Нещастният Марк Красс" то с това или казваш

"Марк Красс е нещастен" (дали това е вярно или е лъжливо, друг въпрос) или изобщо нищо не казваш.

- Добре, съгласен съм, че умрелите не са нещастни; ти ми го изтръгна да ти го призная. Който не е съществувал, не може да бъде нещастен. Ама ние, които живеем, и ни предстои да умрем, нима ние не сме нещастни? Възможна ли е радост в живота, когато ден и нощ ти се налага да мислиш, че те очаква смъртта?

VIII. 15 Ecquid ergo intellegis, quantum mali de humana condicione deieceris? Quonam modo? Quia, si mors etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus

in vita; nunc video calcem, ad quam cum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. sed tu mihi videris Epicharmi, acuti nec insulsi hominis ut Siculi, sententiam sequi. Quam? non enim novi. Dicam, si potero, Latine. scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine. Et recte quidem. sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? 'Emori nolo, sed me esse mortuum nihil aestimo. 'Iam adgnosco Graecum. sed quoniam coegisti, ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum putem.

VIII. 15 Напротив, нима не разбираш сам колко облекчаваш тежестта на нашата човешка участ?

- Как?

- Ами така. Ако и в смъртта хората биха били нещастни, то над нашия живот щеше да цари безконечно и вековечно зло; а сега аз виждам предел, който като бъде достигнат, може вече от нищо да не се боиш. Наистина, струва ми се, че ти повтаряш мислите на Епихарм²⁰, писател умен и остроумен, като всички сицилийци.

- Коя негова мисъл? Не съм и чувал.

- Ще се постарая да ти я предам на латински; ти знаеш, че не обичам да разкъсвам гръцката реч с латинска, както и латинската с гръцка.

- И съвсем правилно. Но какво е казал Епихарм?

- „Не бих искал да умра, но пет пари не давам, че съм умрял.“

- Досещам се, че е на гръцки. Но понеже ти ме принуди да призная, че мъртвите не могат да бъдат нещастни, сега ме заставяш да призная, че и обречените на смърт също не са нещастни!

²⁰ Философ и комедиограф от V в. пр. н. е., познат на римляните по съчинение, посветено на поета Ений.

16 – 17

Представяне на смъртта като Добро.

Метод: няма безгрешно познание като това на Аполон Питийски, а съществува само правдоподобно познание.

Тук диалогичната форма приключва.

16 *Iam istuc quidem nihil negotii est, sed ego maiora molior. Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora? Quia, quoniam post mortem mali nihil est, ne mors quidem est malum, cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. Uberius ista, quaeso. haec enim spinosiora, prius ut confitear me cogunt quam ut adsentiar. sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. Non postulo id quidem, aveo tamen audire. ut enim non efficias quod vis, tamen, mors ut malum non sit, efficies. sed nihil te interpellabo; continentem orationem audire malo.*

16 Е, това е нищо, аз се стремя към по-големи неща.

- Как така нищо? Кое е това “по-големи неща”?

- Ето какво. Понеже след смъртта няма никакво зло, то и самата смърт не е зло, тъй като след нея настъпва посмъртност, в която по твоите думи, няма никакво зло. По необходимост значи и смъртта не е зло. Тя е само преход към това, което не е зло, както ние вече сами признахме.

- По-подробно, моля те! Тия ти приказки са като тръни и по-скоро ме принуждават да призная, отколкото да се съглася. А и какво е това “по-голяма неща” към което ти като че ли стремиш?

- Да докажа, ако мога, че смъртта не само не е зло, но даже е и благо.

- Не смея да те моля за това, но много бих искал да го чуя. Макар и да не постигнеш всичко, каквото искаш, все пак ще докажеш, че смъртта не е зло. Няма да те прекъсвам; предпочитам да слушам твоята реч без прекъсване.

17 Quid, si te rogavero aliquid, nonne respondebis? Superbum id quidem est, sed, nisi quid necesse erit, malo non roges.

IX. Geram tibi morem et ea quae vis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixerо, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. ultra enim quo progrediar, quam ut veri similia videam, non habeo; certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientis esse profitentur. Tu, ut videtur; nos ad audiendum parati sumus.

17 -А ако аз сам те попитам за нещо, ще ми отговориш ли?

- Е, би било твърде самонадеяно, но предпочитам да не ме питаш освен в краен случай.

IX. Ще ти угодя. Аз ще обяснявам според силите си, разбира се, не така както Питийския Аполон – твърдо и непроменимо, а като обикновен човек, един от многото, които съдят само по догадки и вероятности. По-далеч от това привидно подобие на истината не мога да стигна, а непроменими истини нека да говорят тези, които имат претенции да са ги постигнали и се величаят като мъдреци.

- Говори както намериш за добре, готов съм да те слушам.

18 – 22

Какво е смъртта?

Четири възгледа за отделянето на душата от тялото:

- Душата се отделя.
- Душата живее още дълго.
- Душата живее вечно.
- Душата и тялото загиват и душата угасва в тялото.

Какво е душата? Изброяване на различни възгледи:

- Самото сърце
- Емпедокъл: само кръвта, минаваща през сърцето
- Душата се управлява от част от мозъка

- Сърцето и мозъкът са само местонахождения на душата
- Според римляните: дъх
- Според стоика Зенон: огън
- Според стари философи, последен от които е Аристоксен, музикант и философ: душата е вид напрежение на тялото, сравним с хармонията на песента и музиката на китарата; от формата на тялото възникват трептения
- Ксенократ, учител на Платон: Душата е без форма и тяло, тя е число
- Платон: Тя се състои от три части: разум, намира се в главата, но управлява другите две части; гняв, намира се в гърдите; желание, намира се под диафрагмата.
- Дикеарх и Фереократ от Фтия: душа не съществува, по-вероятно качествата на душата са разпределени равномерно в тялото и са едно цяло с него. Тялото придобива смисъл и енергия благодарение на своя строеж и състав.
- Аристотел: въвежда *quinta natura*, пета същност, душата; *Endelecheia*: непрекъснато движение
- отхвърляме Демокрит: той е значителен учен, но смята, че душата възниква чрез случайно свързване на леки и кръгли тела. "при тях няма нищо, което да не се постига и във вихрите на атомите."

18 *Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit, primum est videndum. sunt enim qui discessum animi a corpore putent esse mortem; sunt qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere, animumque in corpore extinguere. qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. quid sit porro ipse animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. aliis cor ipsum animus videtur, ex quo excordes, vecordes concordisque dicuntur et Nasica ille prudens bis consul 'Corculum' et 'egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus'.*

18 И така, какво е смъртта, това е струва ми се, е общоизвестно. Това е и нашият първи въпрос. Едни смятат, че смъртта е, когато душата се отделя от тялото; други – че душата не се отделя от тялото, а че те умират заедно и душата умира в самото тяло. По-нататък, от тези,

които смятат, че душата се отделя от тялото, едните смятат, че тя изчезва веднага, други – че тя продължава да живее още дълго време, а трети – че тя живее вечно.²¹ По-нататък какво представлява самата душа и къде е тя, и откъде е тя – по тези въпроси също така има не малко разногласия. Някои смятат, че душата – това е сърцето и затова душевноболните се наричат *excordes*, побърканите *vecordes*, единодушните *concordes*, затова и прочутият мъдър Назика, двукратен консул, има прякор Коркул, Разумния; затова и Секст Елий²² е наречен “Най-разсъдливият мъж е той, Елий Секст остроумен”²³.

19 *Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem; aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere; aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quandam partem esse animum, sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum; animum autem alii animam, ut fere nostri declarat nomen: nam et agere animam et efflare dicimus et animosos et bene animatos et ex animi sententia; ipse autem animus ab anima dictus est; Zenoni Stoico animus ignis videtur.*

X. *sed haec quidem quae dixi, cor, cerebrum, animam, ignem volgo, reliqua fere singuli. ut multo ante veteres, proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quandam, velut in cantu et fidibus quae harmonia dicitur: sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri tamquam in cantu sonos.*

19 Емпедокъл смята, че душата е прииждащата към сърцето кръв; други – че душата управлява някаква част от мозъка ни; трети не отъждествяват душата нито със сърцето, нито с част от мозъка, а допускат, че мястото и пристанището ѝ е или в сърцето, по мнението на едни, или в мозъка, по мнението на други; четвърти

²¹ Че душата се отделя от тялото, ни учат последователите на Платон; че те загиват заедно – Аристоксен, Дикеарх, атомистите; че тя се разсейва – епикурейците; че тя продължава да живее дълго – стоиците; че тя живее вечно – Сократ и Платон.

²² Секст Елий Пет Кат, консул 198 г., юрист и оратор. Виж Цицерон, “За оратора, 1.198. “А у нас всеки прочут и славен гражданин като онзи, за когото великият поет Ений заради познанията му по гражданско право каза “Най-разсъдливият мъж е той, Елий Секст остроумен”, пък и мнозина други, макар и създали си име на добри оратори, са успели да си спечелят още по-голям авторитет благодарение на юридическите си познания”.

²³ Стих от Ений, “Анали”.

пък казват, че душата – това е духът например нашите съотечественици, отгук и нашият израз *agere animam* („намирам се при последния си дъх“) *et efflare* („изпускам дъха си“, „издъхвам“) *animosos* („мъжествени“, „пълни с дух“) *et bene animatos* („добре разположен“, „мъжествен“) *et ex animi sententia* („по мое дълбоко убеждение“), а и самата дума дух е родствена с думата душа. За стойка Зенон душата е огън.

Х. Сърце, мозък, дух, огън – всички тези мнения са общоразпространени; а у отделните философи има още и някои други. Не много отдавна Аристоксен²⁴, музикант и философ, след още по-отдавнашни мислители казваше, че душата е някакво напрежение на цялото тяло, такова, каквото в музиката и в пеенето се нарича „хармония“; самата природа и обликът на тялото произвеждат различни движения на душата, както пеенето произвежда звуци.

20 *hic ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse ullum, numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxuma esset. eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit, et duas partes parere voluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit: iram in pectore, cupiditatem supter praecordia locavit.*

20 Така казва той като държи на своя занаят; но казаното от него много отдавна вече е било казано и обяснено от Платон. Ксенократ казва, че душата няма нито облик, нито така да се каже, тяло и че душата е число – защото числото в природата, както е казал още Питагор, е най-важното от всичко друго. Учителят на Ксенократ Платон²⁵ е измислил теорията, че душата се разделя на три части: главната от тях, разумът, се намира в главата както в крепост, а другите две, които ѝ се подчиняват, гневът и похотта, всяка има свое място: гневът в гърдите, похотта – под средостението.

²⁴ Аристоксен Тарентски, роден около 360 г.пр.н.е., философ и теоретик на музиката.

²⁵ «Тимей», 44 d и по-нататък.

21 Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium primo libro multos loquentes facit; duobus Pherecratem quendam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit nihil esse omnino animum, et hoc esse nomen totum inane, frustra que animalia et animantis appellari, neque in homine inesse animum vel animam nec in bestia, vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit, nec sit quicquam nisi corpus unum et simplex, ita figuratum ut temperatione naturae vigeat et sentiat.

21 Дикеарх като излага в три книги своята коринтска реч, в първата въвежда множество спорещи учени с техните речи, а в останалите две – някакъв старец Ферекрат Фтиотийски, потомък като че ли на самия Девкалион, и той разсъждава, че душата изобщо не е нищо, а само празно име, че “одушевените същества” се наричат така без основание, че нито в човека, нито в животното има някаква душа и някакъв дух, а цялата тази сила, чрез която ние чувстваме и действаме, е равномерно разлята и е неотделима от тялото – именно затова, че самата тя сама по себе си не съществува, а съществува само тялото, единно и еднородно, и така сложено, че по своето строеж и природен състав е способно за живот и чувство.

22 Aristoteles, longe omnibus Platonem semper excipio praestans et ingenio et diligentia, cum quattuor nota illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orerentur, quintam quandam naturam censet esse, e qua sit mens; cogitare enim et providere et discere et docere et invenire aliquid et tam multa [alia] meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari, haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat; quintum genus adhibet vacans nomine et sic ipsum animum endelecheian appellat novo nomine quasi quandam continuatam motionem et perennem.

XI. Nisi quae me forte fugiunt, haec sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum illum quidem virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus; nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat.

22 Аристотел, и по тънкостта на ума си, и по точността на трудовете си твърде много превъзхожда всички (освен разбира се, Платон), като отделя четирите вида начала, от които възниква всичко останало, смята, че съществува и някаква пета стихия – от нея се състои умът. Да размишляваш, да предвиждаш, да учиш, да преподаваш, да откриваш, и толкова много други неща да помниш, да обичаш, да ненавиждаш, да желаяш, да се страхуваш, да се боиш, да се радваш – тези и подобни на тях той смята, че не е свойствено на нито едно от тези четири четива. Затова Аристотел привлича и пето начало, без име, и нарича душата с нова дума “ентелехия,”²⁶ което означава някакво движение, непрекъснато и вечно.

XI. Ако не ме лъже паметта, това са мненията на философите за душата. Нека да оставим настрана само Демокрит, мъж безспорно велик, но изобразяващ душата като случайно стечение на гладки и кръгли телца. За този човек на света няма нищо друго освен сблъсък на атоми.

23 – 25

Каквото и да представлява душата, смъртта не е зло. Ако душата е създадена така, че смъртта да представлява несъществуване, тогава това няма значение за нас.

Останалите възможности позволяват да се надяваме, че душата би могла да стигне в небето като в своя родина.

Няма спор срещу възможността за лош живот след смъртта.

Метод: истината е непостижима за човека

Търсене на най-правдоподобното.

23 Harum sententiarum quae vera sit, deus aliqui viderit; quae veri simillima, magna quaestio est. utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus an ad propositum redire? Cuperem equidem utrumque, si posset, sed est difficile confundere. quare si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus; sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc, illud alias.

²⁶ Грешка на Цицерон: терминът на Аристотел е бил не ентелехия, а “ентелехия” - нематериално дейно начало, което формира материята и я довежда до свършенство.

Quod malle te intellego, id puto esse commodius; efficiet enim ratio ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit aut sit bonum potius.

23 Кое от тези мнения е най-истинно, нека да отсъди някой бог, а кое е най-близо до истината, за това може много да се спори. И тъй дали да обсъдим тези мнения, или да се върнем на изходната позиция?

- Аз бих искал и едното и другото, ако е възможно, макар че би било трудно да ги смесваме. Затова, да действваме така – да не обсъждаме тези мнения, ако можем (без тях) да се освободим от страха пред смъртта; ако обаче това е невъзможно без разяснение на въпроса за душата, какво пък, да се заемем сега с това, а другото – в друго време.

-Това, което ти харесва, и на мен ми се струва най-подходящо. Самото разсъждение ще покаже: каквото и от разсъжденията, които изложих, да е истинно, все едно: смъртта не е зло, а може би дори е и благо.

24 nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore; si anima est, fortasse dissipabitur; si ignis, extinguetur; si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? his sentiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest; pariter enim cum vita sensus amittitur; non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. reliquorum sententiae spem adferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, cum e corporibus excesserint, in caelum quasi in domicilium suum pervenire. Me vero delectat, idque primum ita esse velim, deinde, etiamsi non sit, mihi persuaderi tamen velim. Quid tibi ergo opera nostra opus est? num eloquentia Platonem superare possumus? evolve diligenter eius eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres nihil erit. Feci mehercule, et quidem saepius; sed nescio quo modo, dum lego, adsentior, cum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, adsensio omnis illa elabitor.

24 Защото ако душата е или сърцето, или кръвта или мозъкът, тогава разбира се тя е тяло и ще загине заедно с останалото тяло;

ако душата е дух, то той ще се разнесе; ако е огън – ще угасне; ако е Аристоксеновата хармония – ще се разпадне; а с Дикеарх и твърдението му, че душата е нищо, изобщо няма какво да споря. Всички тези разсъждения са съгласни с едно: че това, което е след смъртта, не ни засяга. И наистина, заедно с живота ние губим и чувствата си. А който не чувства, той не се интересува от нищо. Е, има и други мнения: те ни оставят още надежда, която може би те утешава – надеждата, че душата като напусне тялото, се възнеса на небето като в свое обиталище.

- Разбира се, такава надежда ме утешава. Повече от всичко бих искал това да е така, а даже и да не е така, да ме убедят, че е така.

- Тогава за какво са ти моите старания? Нима мога да надвия Платон по красноречие? Прочети внимателно книгата му “За душата”²⁷ – и няма да искаш нищо повече.

- А, чел съм го и то многократно; но винаги така се получава, че докато го чета, съм съгласен с всичко, а като оставя книгата и започна да разсъждавам за безсмъртието на душата, всякакво съгласие се изпарява.

25 Quid? hoc dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? Do vero. Quid, si maneant? Beatos esse concedo. Sin intereant? Non esse miseros, quoniam ne sint quidem; iam istuc coacti a te paulo ante concessimus. Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi videri dicis? quae aut beatos nos efficiet, animis manentibus, aut non miseros sensu carentis.

25 Е, и? Признаваш ли, че душите или пребивават и след смъртта или загиват когато идва смъртта?

- Разбира се, че признавам.

-И ако остават какви са?

- Предполагам, че те са блажени.

- А ако загиват?

²⁷ Диалогът “Федон”.

- Тогава те поне не са нещастни, защото не съществуват вече. А, та аз току-що вече си го признах, като се поддадох на твоето настояване.

- Тогава как и защо говориш, че смъртта ти се струва зло? Благодарение на тая душа ние или сме блажени, запазвайки душите си, или не сме нещастни, лишавайки се от чувства.

XII. 26 Expone igitur, nisi molestum est, primum, si potes, animos remanere post mortem, tum, si minus id obtinebis – est enim arduum – , docebis carere omni malo mortem. ego enim istuc ipsum vereor ne malum sit non dico carere sensu, sed carendum esse. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus causis et debet et solet valere plurimum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse quae erant vera cernebant.

XII. 26 - Е, разкажи ми, моля, ако успееш: първо, ако може за това, че всички души живеят все пак и след смъртта, и второ, ако ти се отдаде да го докажеш (трудна работа!) обясни ми защо в такъв случай смъртта не е зло; аз се боя, че злото не е само в това, че няма да чувстваме нищо, колкото в това, че ние ще предчувстваме това безчувствие.

-За да ти докажа това, което би могло да те убеди, аз мога да се осланям на най-добри свидетелства, които при всички положения и се ценят, и трябва да бъдат високо ценени – на първо място цялата древност, която за нас е била по-близка до извора и до нашия божествен произход, а оттам, може би, по-добре те биха могли да разпознаят и самата истина.

26 – 35

Душата надживява смъртта

Доказателства: най-добрите авторитети, религиозната традиция, обожествяването

Онтологично доказателство за Бог: мисълта за божества е присъща на всекиго, следователно, тя е резултат от природен закон.

Естествено възникващата тъга като доказателство за естественото предположение, че съществува друг живот.

Планове на човека за отвъдния свят.

Вяра в друг живот като необходима предпоставка за смисъла на жертвата.

Противоречието в това твърдение не изчезва в учението за почтеното.

Най-добрите най-много мислят за отвъдния свят.

Онтологично доказателство за друг живот на душата: всички са еднородни, че след смъртта има нещо, което има значение за отделния човек.

Метод: Най-добрите авторитети имат във всичко най-голяма тежест.

Еднородни е гласът на природата. Трябва да се присъединяваме към това, което мислят всички.

Най-добрите биха могли благодарение на дарбата си най-бързо да опознаят природата.

27 Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos cascos appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret; idque cum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intellegi licet, quas maxumis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in ceteris humi retineretur et permaneret tamen.

27 И така, още у онези древни люде, които Ений нарича “прастари” е било вродено едно убеждение: смъртта не ни лишава от чувства и човек, като свърши своя живот, не умира изцяло. Свидетелства за това има много, и не последното от тях – жреческите закони и погребалните обреди – мъже, надарени с толкова високи умове, нямаше да съблюдават толкова старателно такива обреди и да наказват тяхното нарушение толкова неумолимо, ако не са имали в съзнанието си следната мисъл:

смъртта не е гибел, която премахва и унищожава всичко, а е сякаш преселение и промяна на живота, която за великите мъже и жени открива пътя към небето, а за всички останали, ако и да не ги отвежда от земята, то не ги и унищожава и ги оставя на земята.

28 ex hoc et nostrorum opinione 'Romulus in caelo cum diis agit aevum', ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus; hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo adiutores in proeliis victoriae populi Romani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. quid? Ino Cadmi filia nonne Leukothea nominata a Graecis Matuta habetur a nostris? quid? totum prope caelum, ne pluris persequar, nonne humano genere completum est?

28 Оттам произхожда и схващането на нашите съотечественици, че “Ромул живее в небесата между боговете” както казва Ений като се съгласява с мълвата; и у гърците, а оттам и у нас, та чак до Океана Херкулес се смята за много голям и много могъщ бог, такъв точно е и бог Либер, син на Семела, и с огромна слава са и братята Тиндарида, които за римския народ са били не само помощници в битките, но и вестители на победата.²⁸ А и още! Нима Ино, дъщерята на Кадъм, която гърците наричат Левкотея, не се почита у нас като Матута? Е, в края на краищата накратко казано, нима цялото небе не е изпълнено с човешкия род?²⁹

XIII. 29 si vero scrutari vetera et ex is ea quae scriptores Graeciae prodiderunt eruere coner, ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur hinc nobis profecti in caelum reperientur. quaere, quorum demonstrantur sepulcra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelleges. sed qui nondum ea quae multis post annis (homines) tractare coepissent physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura

²⁸ Диоскурите Кастор и Полукс според преданието съобщили в Рим за победата при Регилското езеро в 496 г.

²⁹ Излага се учението на Евхемер, III в. популяризирано в Рим от Ений, че всички божества са велики хора, обожествени за заслугите си към човечеството.

admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant, visis quibusdam saepe movebantur, iisque maxime nocturnis, ut vide rentur ei, qui vita excesserant, vivere.

XIII. 29 А ако се тръгне да се изследва по-надълбоко и се вгледаме в това, което гръцките писатели ни съобщават, то даже и тези богове, които се почитат като най-древни, ще се окажат хора, озовали се на небето оттук, от нас. Помисли колко техни гробници се показват в Гърция, припомни си – ти си посветен! Какви предания се пазят в тайнствата на мистериите, и ще се убедиш, че така е било навсякъде. Но понеже на древните хора не им е била позната физиката, която хората започнали да изучават много години след това – тях ги е убеждавало само това знание, което им е внушавала самата природа; те не са разбирали причините и основанията за нещата, но това, което самите те са виждали неведнъж, и особено насън, ги е накарало да вярват, че тези, които са си отишли от живота, са все още живи.

30 Ut porro firmissimum hoc adferri videtur cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit inmanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio (multi de diis prava sentiunt – id enim vitioso more effici solet - omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur, nec vero id conlocutio hominum aut consessus efficit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensus omnium gentium lex naturae putanda est) – quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. nemo enim maeret suo incommodo: dolent fortasse et anguntur, sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur idque sentire. atque haec ita sentimus, natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

30 Най-силното основание да вярваме в съществуването на боговете е обстоятелството, че на света няма толкова диво племе, няма такъв звероподобен човек, чието съзнание да не е изпълнено с представа за боговете. Нека много племена да съдят за боговете погрешно! – За това причина са предразсъдъците – но божествената природа и сила признават всички (хора). И това се прави не по

хорски заговор или договореност, нито пък това мнение е потвърдено от закони – а ако всички народи са единогласни в някакво мнение, то трябва да се смята за естествен закон. И така, кой не оплаква смъртта на своите близки, понеже смята, че те са лишени от всички блага на живота? Махни тази мисъл, ще премахнеш и скръбта. Никой не страда за собственото си нещастие освен дето хората изпитват болка и тъга – а цялото това горестно страдание и скръбен плач се поражда от това, че ние сме уверени, че този, когото обичаме, е лишен от благата на живота и сам го чувства. И тази наша увереност идва от природата, и тука няма място никаква наука и никакъв разсъдък.

XIV. 31. *Maximum vero argumentum est naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt, et maxumae quidem, quae post mortem futura sint. 'serit arbores, quae alteri saeclo prosint', ut ait (Staius) in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam; vir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monumenta, elogia significant nisi nos futura etiam cogitare?*

XIV. 31 Но най-голямото доказателство са безмълвните свидетелства на самата природа за безсмъртието на душата: грижа за всички нас е това какво ще стане след нашата смърт. Когато във “Връстниците”³⁰ героят казва:

“Той сади дървета, чиито плодове ще са за следващото поколение” то нима той няма предвид, че бъдещето пряко го засяга? И така, грижливият земеделец сади дървета, плодовете на които той няма да види; а великият човек нима не сади свои закони, уредби, държави? Раждат се деца, продължава се родът, осиновяват се наследници, полагат се грижи за завещания, на самите гробници се поставят паметници с хвалебствени надписи - нима всичко това не означава грижи за бъдещето?

³⁰ “Връстници” комедия на Цецилий Стаций върху едноименна комедия на Менандър.

32 Quid? illud num dubitas, quin specimen naturae capi deceat ex optima quaque natura? quae est melior igitur in hominum genere natura quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos, arbitrantur? abiit ad deos Hercules: numquam abisset, nisi, cum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. vetera iam ista et religione omnium consecrata:

XV. quid in hac re publica tot tantosque viros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? iisdemne ut finibus nomen suum quibus vita terminaretur? nemo umquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem.

32 Е? Нима се съмняваш в това, че всеки трябва да взима пример от най-добрите образци от своята природа – а кой образец е по-добър от този – хора, които мислят, че са родени да помагат на хората, да се грижат за хората, да спасяват хората? Да, Херкулес отиде при боговете; но той никога нямаше да отиде при боговете, ако не си беше прокарал тука, на земята, път, докато живееше сред хората. Това е древен пример, осветен от общата вяра.

XV. А какво да кажем за толкова много велики мъже на нашата държава, отдали живота си за нея? Дали са мислели другояче? Дали са смятали, че краят на техния живот е и край на доброто им име? Никой никога нямаше да тръгне на смърт за родината си без и най-малка надежда за безсмъртие.

33 licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi; sed nescio quo modo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingeniis altissimisque animis et existit maxime et apparet facillime. quo quidem dempto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret?

33 И Темистокъл е могъл да прекара живота си в спокойствие, и Епаминонд е могъл, и за да не вземам примери и стари, и чужди, то и аз съм могъл да прекарам живота си спокойно. Но в съзнанието на хората по някакъв начин живее някакво предчувствие за бъдещите векове, и колкото е по-голямо дарованието (на някой

човек) и колкото по-извисен е духът му, толкова повече и по-твърдо бъдещето се представя пред погледа му. Ако я нямаше идеята за бъдещето, кой здравомислещ човек щеше да живее постоянно във трудности и опасности?

34 loquor de principibus; quid? poetae nonne post mortem nobilitari volunt? unde ergo illud: 'Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam: Nunc vestrum paucis maxima facta patrum'? mercedem gloriae flagitat ab iis quorum patres adfecerat gloria, idemque: 'Nemo me lacrimis decoret nec funera fletu Faxit. Cur? volito vivos per ora virum.' sed quid poetas? opifices post mortem nobilitari volunt. quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in cluqueo Minervae, cum inscribere (nomen) non liceret? quid? nostri philosophi nonne in is libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt?

34 Аз говоря за водачите на държавата – но нима и поетите не мечтаят за посмъртна слава? Откъде са тогава тези стихове:

“ Граждани, вижте лика на стария Ений –
той възпя великите деяния на отците ви”

Ений изисква слава като награда от тези, чиито бащи той сам е прославил:

“Нека никога да не ме оплаква с погребални вопли и стонове –
защо ли? Защото аз ще живея в устите на всички хора”

И не само поетите – даже художниците желаят посмъртна слава. Иначе защо Фидий, като не му било позволено да постави своето име на щита на Минерва, е изобразил в този щит лице, подобно на своето? Ами нашите философи? Като съчиняват книги за презрението към славата, нима забравят да напишат името си на книгата?

35 Quodsi omnium consensus naturae vox est, omnesque qui ubique sunt consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat qui vita cesserint, nobis quoque idem existimandum est, et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitrabimur, quia natura optima sint, cernere naturae vim maxime, veri simile est, cum optumus quisque

maxime posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

35 И наистина, ако общото съгласие е глас на природата и ако всички и навсякъде са съгласни в нещо, касаещо умрелите, то и ние трябва да се съгласим с това. И ако ние смятаме, че природата на нещата е ясна преди всичко за човек, който сам с душата си превъзхожда останалите по своята природа, т.е. по дарование и добродетели, а колкото е по-добър един човек, толкова по-добре той служи на потомството, то твърде правдоподобно е, че когато всеки прекрасен човек най-вече се грижи за бъдещето, то съществува нещо, за което той ще има чувство след смъртта.

36 – 47

Как продължава да живее душата?

Невежеството измисли подземния свят и т.н.

Ферекид от Сирос пръв е създал учение за вечността на човешката душа.

Субстанцията на душата винаги е лека и поради това тя се издига нагоре.

Душата е по-скоро огнена и въздушна: телесната топлина идва от душата.

В своя възход душата преминава през видимото небе.

Тя се издига, докато стигне подобни на нея и остава да витае там.

Разбира се тогава тя е освободена от плътските желания и следователно е щастлива. Освен това тя е щастлива, съзерцавайки познанието за истината.

Това желание ще остане: стремежът към истина в природата на духа.

Преди всичко и в познанието на небесните тела, които сега са напълно непостижими. Тъй като не тялото, а душата може да гледа, съзерцанието е възможно. Съзерцание и познание на всичко такова, каквото е.

Метод: Благодарение на природата можем да правим предположения само за нашето съществуване, а чрез разсъждения откриваме какво трябва да бъде поведението ни. Един голям дух ще отдели разума от сетивата и

ще освободи мисълта си от привычката. Най-малко съмнение има там, където можем да се доверим на математиците.

XVI. 36 Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint, ratione cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium, qua in sede maneant qualesque sint, ratione discendum est. cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa videbare. in terram enim cadentibus corporibus isque humo tectis, e quo dictum est humari, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum; quam eorum opinionem magni errores consecuti sunt, quos auxerunt poetae.

XVI. 36 Но както за това, че боговете съществуват, се досещаме от природата, а за това какво представляват те, разбираме от разсъдъка си, така и за това, че душите живеят и след смъртта ние правим заключение по всеобщо народно съгласие, а за това къде живеят те и какви са, трябва да се досещаме чрез разсъдъка си. Само от недостатък на такова знание се измислят всички тези подземни страхотии, които ти, както виждам, с пълно основание отхвърляш. Тъй като мъртвите тела попадат под земята и се покриват с пръст, откъдето е и думата погребвам, то хората са започнали да мислят, че и целият по-нататъшен живот на умрелите е подземен. От това мнение произтичат големи заблуди, а поетите са ги и умножили.

37 frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

'Adsum atque advenio Acherunte vix via alta atque ardua

Per speluncas saxi structas asperis pendentibus

Maxumis, ubi rigida constat crassa caligo inferum,'

tantumque valuit error – qui mihi quidem iam sublatus videtur –, ut, corpora cremata cum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent nec intellegi. animos enim per se ipsos viventis non poterant mente complecti, formam aliquam figuramque quaerebant. inde Homeri tota..., inde ea quae meus amicus Appius nekromanteia faciebat, inde in vicinia nostra Averni lacus, unde animae excitantur obscura umbra opertae, imagines mortuorum, alto

ostio Acheruntis, falso sanguine. has tamen imagines loqui volunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. nihil enim animo videre poterant, ad oculos omnia referebant.

37 Колко пъти препълненият с жени и с деца театър се тресе, като слуша толкова величавите стихове:

“ Тук съм и отивам към Ахеронт, по път дълбок и стръмен;
през пещери надвиснали над огромни остри канари
където царува дебел гъст мрак на подземното царство.”

Силата на суеверието е била толкова голяма, (струва ми се, че то вече изчезва), че когато хората се научили да изгарят телата, все пак измислили, че това става в преизподнята и че не може без тяло, нито е възможно човек да си въобрази, че може да стане. Хората не могли да си представят в ума си душата, която живее сама за себе си. И те се опитали да придадат някакъв образ или облик на душата. Оттам и Омировият израз “ спускане към мъртвите” и оттам: гадание, което моят приятел Апий нарича “некромантия”, откъдето са разказите за Авернско езеро, разположено недалеч от нас:³¹

“ Където из глъбините на Ахеронт, обгърнати в тъмен мрак
душите, изображения на умрелите, излизат от високия вход на
Ахеронт, носейки лъжлива кръв”

Това са призраците на мъртвите, но по волята на поетите тези призраци трябва да говорят, а за това е нужен език, небце, гърло, силата и усилията на гърдите и белите дробове. И понеже поетите не са могли да схванат това с ума си, обърнали се към очите си.

38 Magni autem est ingenii sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. itaque credo equidem etiam alios tot saeculis, sed quod litteris exstet, Pherecydes Syrius primus dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus sane; fuit enim meo regnante gentili. hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit, qui cum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit

³¹ “Спускане в подземния свят”, Одисея, XI. Некромантията е гадание чрез призоваване сенките на умрелите. Авернското езеро, близо до Неапол, се смятало за вход в Ада.

Magnam illam Graeciam cum [honore] disciplinae, tum etiam auctoritate, multaue saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

38 Само на един величествен талант е присъщо да отдели ума си от чувствата и да откъсне собствената си мисъл от общия обичай. Може би такива са били и в течение на толкова много години; но понеже ни е оставил писмени сведения, пръв обявил човешката душа за безсмъртна Ферекид Сироски – без съмнение стар автор от времето, когато в Рим царувал моят адаш.³² Мнението му най-сериозно потвърдил неговият ученик Питагор. Той пристигнал в Италия по времето на управлението на Тарквиний Горди и запленил цяла Велика Гърция – както със своето учение, така и със своя авторитет; много векове след това славата на питагорейците била толкова голяма, че освен тях никои други не били смятани за учени.

XVII. sed redeo ad antiquos. rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum:

39 Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia primumque de animorum aeternitate, non solum sensisse idem quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus. An tu cum me in summam expectationem adduxeris, deseris? errare mehercule malo cum Platone, quem tu quanti facias scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire.

XVII. Но аз се връщам сега към древните. Доказателства за своето учение те тогава почти не привеждали освен тези, които могат да се изразят с числа и чертежи.

39 И само Платон, казват, пристигнал в Италия нарочно, за да се запознае с питагорейците, изучил ги всички, а науката за безсмъртието на душата – повече от всичко друго, и след това не само се съгласил с Питагоровото мнение, но и привел обосновка. Но

³² Цар Сервий Тулий VI в.; неговият убиец и приемник Тарквиний Горди бил съвременник на пристигането на Питагор в Италия (ок. 530- 520 г. пр. н.е.).

с твое позволение, ние ще оставим настрана тази обосновка, както и всички позовавания за безсмъртието на душата.

- Какво? Ти доведе очакването ми до самия предел и сега изведнъж ме изоставяш? Кълна се, охотно съм готов да се заблуждавам заедно с Платон, отколкото да споделям истината с днешните познавачи – а аз зная колко високо ти цениш Платон и сам му се дивя с твоите думи.

40 Macte virtute! ego enim ipse cum eodem ipso non invitus erraverim. num igitur dubitamus – an sicut pleraque – quamquam hoc quidem minime; persuadent enim mathematici terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puncti instar optinere, quod... illi vocant; eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut, quasi partita habeant inter se ac divisa momenta, terrena et umida suoapte nutu et suo pondere ad paris angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursus rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora adpetente sive quod a gravioribus leviora natura repellantur. quae cum constant, perspicuum debet esse animos, cum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, sublime ferri.

40 Хвала ти! И аз самият охотно бих се заблуждавал заедно с Платон. Нима изразявам съмнение в него – та дори и таква съмнение, което е обичайно за мене? По никакъв начин! Математиците ни доказват, че земята се намира в средата на света, че в небесната сфера тя заема точка, наречена център, че природата на четирите пораждащи всичко елементи се е поделила и разпределила между тях различни същности – сушата и влагата със своята тежест и тегло еднакво се носят под равни ъгли към морето и към земята като по този начин се оказват в центъра на света, а другите две стихии, огънят и въздухът, пряко излитат в небесните предели – дали самата природа сама се стреми нависоко, дали лекото само се отблъсква от тежкото. Но ако това е така, то трябва да е ясно: душите, отделящи се от тялото, се извисяват нагоре, било то душевни, било духовни, било то огнени.

41 si vero aut numerus quidam sit animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam non intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se eferant. Horum igitur aliquid animus, ne tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

XVIII. Dicaearchum vero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus; quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. harmonian autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit plures; membrorum vero situs et figura corporis vacans animo quam possit harmoniam efficere, non video. sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat; bene enim illo Graecorum proverbio praecipitur: 'quam quisque norit artem, in hac se exerceat.'

41 Ако душата е някакво число, мисъл, по-скоро дълбока отколкото ясна или пък пета стихия, която нито е назована, нито е разбираема, то тя трябва да бъде цялостна и по-чиста и затова се издига особено високо над земята. Следователно от каквото и споделено досега да се състои душата, е безразлично, стига само тя да е такава жизнена сила като ума и да не бъде забутана скрито било в мозъка, било в сърцето или в кръвта, както това иска Емпедокъл.

XVIII. За Дикеарх и Аристоксен, негов връстник и съученик, при цялата им ученост няма да говоря. Първият от тях вероятно дотолкова е бил безчувствен, че даже не е забелязал душа у самия себе си, а вторият дотолкова е бил погълнат от своята музика, че и за душата е съдел като за песен. Ние можем да познаем хармонията по интервалите между звуците, и различните интервали, чиято различна композиция дори създава разнообразни хармонии. А каква хармония може да даде природата и обликът на тялото без душа, аз не мога да си представя. Та и този, макар да е образован, отстъпва място на учителя си Аристотел, а сам учи пеене; не напразно така се казва в гръцката поговорка: "Който в каквото е учен, в това да се старее (и да се упражнява)".

42 illam vero funditus eiciamus individuorum corporum levium et rutundorum concursione fortuitam, quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animale, esse volt. is autem animus, qui, si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est. nihil enim habent haec duo genera proni et supera semper petunt. ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit, sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab is perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aer, qui est terrae proximus. calidior est enim vel potius ardentior animus quam est hic aer, quem modo dixi crassum atque concretum; quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra terreno principiorum genere confecta ardore animi concalescunt.

42 Та ние нека да отхвърлим изобщо това случайно срещане на неделимите телца, гладки и кръгли, в което (явление) Демокрит смята възможно да се намира топлинота и дихание, т.е. одушевеност. Тази обаче душа, която, ако е един от четирите елемента, от които казват, че се състои всичко, то несъмнено тя се състои от възпламенения въздух, така струва ми се, мисли преди всичко Панетий³³, и неизбежно се стреми нагоре; тези два елемента, огънят и въздухът, нямат в себе си нищо наклонено напред, а винаги се стремят нагоре. Затова, ако душите се разсейват, то това става само високо над земята или ако остават да живеят и запазват своя образ, то те несъмнено се възнасят към небето и като прорязват и разделят гъстия и плътния въздух, който е по-близо до земята. Защото душата е нещо по-пламенно и по-горящо от този въздух, който аз наричам гъст и плътен. Това се вижда от факта, че нашите тела, сами по себе си създадени от земната стихия, се сгряват от жарта на душата.

³³ Някои стоици (в това число философът от II век Панетий, приятел на Сципион и Лелий) допускали, че душите продължават да живеят не много след смъртта, а други - че всички души продължават да живеят до общото "изпепеляване" на целия свят, трети - че до изпепеляването доживяват само душите на мъдреците.

XIX. 43 accedit ut eo facilius animus evadat ex hoc aere, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius, nulla est celeritas quae possit cum animi celeritate contendere. qui si permanet incorruptus sui que similis, necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres, ventique coguntur, quod et humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem cum superavit animus naturamque sui similem contigit et adgnovit, iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus, insistit et finem altius se efferendi facit. cum enim sui similem et levitatem et calorem adeptus (est), tamquam paribus examinatus ponderibus nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, cum ad sui simile penetravit; in quo nulla re egens aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur.

XIX. 43 А за душата е толкова по-леко да се измъкне от този въздух, който аз постоянно споменавам и да се изтръгне от него, тъй като нищо на света не е по-бързо от нея; Никаква скорост не може да се състезава със скоростта на душата; Като че ли ако само душата остава неразрушима и подобна на себе си, то по необходимост тя се носи така, че прорязва и пронизва небето, в което се струпват накуп дъждовни облаци, мъглявини, ветрове и което е влажно и сумрачно от изпаренията на земята. Когато душата преодолее тази област, тя среща и познава природата, подобна на нея; тогава тя се спира сред огньовете, в които най-тънкия въздух се е слял с негорещата слънчева топлина, и по-нагоре вече не се движи.

И наистина: като се окаже сред същата тази топлина и лекота, както и у самата нея, душата като че ли се уравнисява и повече никъде не се движи; тук е нейното естествено място, тук тя е обкръжена от подобни на нея, тук тя не се нуждае от нищо, а се поддържа със същите тези неща, с които се хранят и поддържат звездите.

44 Cumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnis fere cupiditates eo que magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant quae nos habere cupiamus, profecto beati erimus, cum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes; quodque nunc facimus, cum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius totosque nos in contemplandis rebus

perspiciendisque ponemus, propterea quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabant.

44 А тъй като нашето тяло винаги е възпламенено от всякаква алчност и завист към всичко, което има някой и което ни се иска на нас, ние наистина сме блажени само тогава, когато напуснем тялото си и така се освободим от алчността и завистта. Впрочем ние сега правим точно това – като сме се освободили от грижи, се предаваме на съзерцание и умозрение; това ние ще правим и там, толкова по-свободни и толкова по-пълно, като обръщаме и насочваме всичките си сили върху разглеждането и съзерцаването на предметите, което вече самата природа е заложила в умовете ни, някаква ненаситна жажда за истина, а там целият вид на онези места, които ни очакват, разполагайки се най-удобно за съзерцаване на небето, ни внушават и по-дълбока жажда за познание.

45 haec enim pulchritudo etiam in terris 'patritam' illam et 'avitam', ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitavit. praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, cum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant.

XX. Etenim si nunc aliquid adsequi se putant, qui ostium Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea quae est nominata Argo, quia Argivi in ea delecti viri Vecti petebant pellem inauratam arietis, aut ii qui Oceani freta illa viderunt, 'Europam Libyamque rapax ubi dividit unda', quod tandem spectaculum fore putamus, cum totam terram contueri licebit eiusque cum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursus omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantis?

45 Та, и красотата на земята още тук е възбудила у нас, по думите на Теофраст, “красотата на земята чрез жажда за познание е подтикнала философията на бащите и предците ни.” Това се отнася към тези хора, които още тук (на земята) тогава, когато хората са

живеели на земята в мрак, са се стремили да гледат напред и с остротата на ума си да прозрат през този мрак³⁴.

XX. И наистина: ето и сега прави впечатление зрелището на проливите при устието на Понт, през които прониква

“Корабът Арго, в който най-добрите аргосци
тръгнаха за златното руно”

или океанския пролив,

“Където между Европа и Либия се плиска стремителната
вода³⁵”

И накрая, каква ли гледка ще се открие пред нас, когато можем да съзерцаваме цялата земя с нейното положение, вид, очертания, с нейните населени части и с тези, които поради силния зной и студ остават ненаселени?

46 nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea quae videmus; neque est enim ullus sensus in corpore, sed, ut non physici solum docent verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad naris a sede animi perforatae. itaque saepe aut cogitatione aut aliqua vi morbi impediti apertis atque integris et oculis et auribus nec videmus, nec audimus, ut facile intellegi possit animum et videre et audire, non eas partis quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. quid, quod eadem mente res dissimillimas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur et is omnium iudex solus esset. atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, cum, quo natura fert, liber animus pervenerit.

³⁴ Сравни: Lucretii “De rerum natura”, Liber I, 66-67, Laus Epicuri I, 66-71 Възхвала на Епикур: *primum Graius homo mortalis tollere contra/est oculos ausus primusque obsistere contra;/quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti/ murmure compressit caelum, sed eo magis acrem/ inritat animi virtutem, effringere ut arta/ naturae primus portarum claustra cupiret.* „За първи път един грък, един смъртен/ дръзна да вдигне очите си нагоре/ и пръв да се опълчи (срещу религията);/ Нито мълвата за боговете нито мълниите,/ нито небето със заплашителния си тътен/ го изплашиха, а напротив, подтикнаха още повече /душевните му сили/ да възжелае пръв да строши тесните ключалки/ на природата.”

³⁵ Стихове на поета Ений.

46 Днес нещата, които виждаме, не ги виждаме с очите си; в самото ни тяло няма нито едно чувство, затова (както ни учат не само физиците, но и медиците, които виждат тези неща явни и открити) съществуват сякаш пътища, които водят от седалището на душата към отворието на очите, носа и ушите.³⁶ Затова неведнъж поради замисленост или поради болест ние нищо не виждаме и не чуваме при съвършено здрави очи и уши, което за сетен път показва, че вижда и чува именно душата, а не части на тялото, които служат сякаш за прозорци на душата, но с които нищо не може да се почувства без присъствието и участието на ума. А по този именно начин ние възприемаме най-различни неща – цвят, вкус, горещо, миризма, звук; и душата нямаше никога да познава тези неща чрез петте си сетива, ако всички неща не се отнасяха до нея и ако тя не беше едничък съдия за всички тези неща. И така именно всички тези чувства биват и по-ясни и по-прости, когато душата е по-свободна да се изпарява там, където я влече природата.

47 *nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodam modo: cum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impedit, quo minus percipiat, quale quidque sit.*

XXI. *Quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus.*

47 Макар и всички тези проходи през тялото към душата да са направени от природата с най-изящно майсторство, все пак в плътните земни тела те някак си са оградени; а когато душата се отдели от тялото, не ще има никакво препятствие, което да ѝ попречи да възприеме нещата каквито са.

XXI. Колко изобилно щях да говоря ако го изискваше темата, колко много, колко различни и какви страхотни зрелища щеше да има душата в небесните висоти!

³⁶ Пътищата, които водят от органите на чувствата до мозъка, са артерии, а не нерви, системата на които била още непозната на гръцките медици.

Полемика против повърхностното демитологизирано опознаване на природата като освобождаване от страховете. Природата не съдържа в себе си нищо радостно.

Метод: Авторитетът на Платон е достатъчен да се вярва и без причина.

48 quae quidem cogitans soleo saepe mirari non nullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inventori et principi gratias exultantes agunt eumque venerantur ut deum; liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, et diurno ac nocturno metu. quo terrore? quo metu? quae est anus tam delira quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis, 'Acherunsia templa alta Orci, pallida leti, nubila tenebris loca'? non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? e quo intellegi potest, quam acuti natura sint, quoniam haec sine doctrina credituri fuerunt.

48 Размишлявайки за тези неща аз често се удивявам на нахалството на тези философи, които се възхищават на познанието на природата и ликувайки, благодарят на създателя и водача и го почитат като бог; той, казват те, ги е освободил от най- жестоките тирани – от вечния ужас, от дневния и нощния страхове.³⁷ За какъв страх (става дума), за какъв ужас? Едва ли има и една побъркана бабичка, която би се страхувала от това, от което вие несъмнено щяхте да се боите, ако не бяхте научили вашата физика:

“Дълбинните храмове Ахеронтски на бог Орк
места бледи от смъртта, тъмни от (вечния) мрак³⁸”

Не го е срам философа да се хвали с това, че той не се бои от такива работи и ги смята за измислени! От това може да се направи заключение колко са природно умни, понеже щяха да вярват на такива неща, ако я нямаше тяхната епикурейска наука.

³⁷ Епикурейците с техния култ към Епикур- спасителя.

³⁸ Стихове от трагедия на поета Ений.

49 praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, cum tempus mortis venisset, totos esse perituros. quod ut ita sit - nihil enim pugno -, quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quicquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. ut enim rationem Plato nullam adferret -vide, quid homini tribuam, ipsa auctoritate me frangeret: tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

49 Те са привърженици на мнението, прекрасно според тях, че в часа на смъртта ще са унищожени напълно. Така да бъде, нямам нищо против, но какво утешително или славно има в това?! Та и аз не съм се натъквал на никакви доводи, които да ме убедят, че мисълта на Питагор или на Платон не е истинна. Даже ако Платон не привеждаше никакви доказателства, той щеше да ме убеди със своя авторитет – виж колко е важен за мен самият човек! – но той е привел толкова много доказателства, че очевидно е убедил своите читатели, като първо е убедил самия себе си.

XXII. 50 Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte multant, neque aliud est quicquam cur incredibilis is animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt qualis animus sit vacans corpore intellegere et cogitatione comprehendere. quasi vero intellegant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus; ut, si iam possent in homine vivo cerni omnia quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem?

XXII. 50 Но мнозина философи са на противното мнение – те наказват душите със смърт сякаш са углавни престъпници и имат едно-единствено основание за това. Струва им се невероятно, казват те, безсмъртието на душите – те не могат да разберат какво представлява от само себе си душата без тялото. Та те сякаш разбират каква е душата в тялото, нейната форма, големина, местоположение. Така че ако можеха да се видят в живия човек всички неща, които са скрити, ще забележат ли те в него и душата или тя е толкова тънка, че ще избегне острието на погледа им?

51 – 52

Душата може да опознае своята същност. Доказва се лесно делфийското „Опознай себе си“ – т. е. опознай своята душа.

Метод: Вярвайте без да се съмнявате във възможността да опознаете душата, но не вярвайте в непогрешимостта на оракула на Аполон.

51 haec reputent isti qui negant animum sine corpore se intellegere posse: videbunt, quem in ipso corpore intellegant. mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio, multo obscurior, qualis animus in corpore sit tamquam alienae domi, quam qualis, cum exierit et in liberum caelum quasi domum suam venerit. si enim, quod numquam vidimus, id quale sit intellegere non possumus, certe et deum ipsum et divinum animum corpore liberatum cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi quid aut qualis esset intellegentia, nullum omnino animum esse dixerunt.

51 Нека да мислят така тези, които казват, че не могат да си представят душата без тяло: Ще видят дали я разбират в самото тяло. За мене е обратното – когато вниквам в природата на душата много по-неясно и по-трудно ми се струва да мисля какво е душата, обитаваща тялото сякаш в чужда къща, отколкото такава душа, която е отлетяла от тялото и се е върнала на свободното небе като в родна обител. Ако ли пък можем да имаме понятие за това, което никога не сме виждали, то разбира се, ние можем да получим представа и за самия бог и за освободената от тяло божествена душа. Така че ако Дикеарх и Аристоксен казват, че душата изобщо не съществува, то е понеже е много трудно да се разбере какво и каква е тя.

52 est illud quidem vel maximum animo ipso animum videre, et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. non enim credo id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus; neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. cum igitur 'nosce te' dicit, hoc dicit: 'nosce animum tuum.' nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum; ab animo tuo quicquid agitur, id agitur a te. hunc igitur

nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum tributum deo.

52 Да видиш душата със самата си душа е наистина велика работа; и в това се състои смисълът на предписанието на Аполон: “Познай себе си!” Мисля че той ни нарежда с това не да опознаем нашите членове или ръста и вида си; ние не сме просто тела и когато аз говоря, не говоря на вашите тела. Когато той казва “Опознай себе си” той казва “Опознай своята душа”. Защото тялото е само съд или някакво друго вместилище; както действа своята душа, така действаш и самият ти. Следователно да разбереш това е наистина достойно за божеството; по друг начин това наставление на някой мъдрец не би било приписано на самия бог.

53 – 55

Космологично доказателство за съществуването на душата. Ако тя самата не може да опознае своята същност, тогава може да опознае своето съществуване и движението си.

Само това, което се движи със собствени сили, е вечно, защото то никога няма да напусне само себе си.

Това, което се движи самостоятелно, не може да има начало.

Само това, което може да се движи самостоятелно, може да бъде начало на всяко друго движение.

Душата се движи сама, тъй като в противен случай не би могла да бъде живо създание.

Душата чувства, че се движи сама, а не е движена и че никога няма да напусне сама себе си. Доказва се лесно. Против тази аргументация уличните философи нямат какво да възразят.

53 Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet, dic quaeso, ne esse quidem se sciet, ne moveri quidem se? ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re publica:

XXIII. 'Quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum adfert alicui quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. solum igitur, quod se ipsum

movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris quae moventur hic fons, hoc principium est movendi.

53 Но ако душата сама не знае каква е, то кажи, нима тя не знае поне това че съществува? Оттук (идва) известното разсъждение на Платон, което развива Сократ в Платоновия диалог “Федър”, а у мене се намира в книга шеста на съчинението ми “За държавата”.

XXIII. “Вечно съществува това, което винаги се движи; а когато дава на някого своето движение или самò приема отнякъде движение, щом като свърши движението, неизбежно приключва и животът му.

Следователно само това, които се движи от само себе си, понеже никога не прекратява движението си, то и никога не престава да се движи; та още и за всички останали неща, които се движат, то е изворът, то е и началото на движението.

54 *principii autem nulla est origo; nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam; nam principium extinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest nec mori, vel concidat omne caelum omnisque natura <et> consistat necesse est nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsa moveatur. cum pateat igitur aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo; quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque vis. quae si est una ex omnibus quae se ipsa [semper] moveat, neque nata certe est et aeterna est'.*

54 Самото начало няма начало. Защото от началото възниква всичко на света, но самото то не може да се роди от нищо. Тъй като нямаше да е начало това, което би се родило отнякъде. А това, което никога не се ражда, то и никога не загива; защото загиналото начало не би могло нито да възроди себе си отнякъде, нито да създаде нещо от себе си, доколкото всичко което съществува,

започва само от началото. И така, началото на движението е от там, че то е самодвижение, а то няма нито начало, нито край, иначе неминуемо би се спряло и би рухнало цялото небе и мирозданието, и не биха се намерили никакви сили, за да го приведат отново в движение. Следователно ако самодвижението е вечно, кой би отрекъл, че точно такава е природата на душата? Всяко неодоушевано нещо се движи от външен подтик; всичко одушевано се движи от свой вътрешен подтик; В това се състои природата, в това се състои същността на душата. Ако душата единствено от всички неща се самодвижи, то тя не е родена и е безсмъртна”.

55 licet concurrant omnes plebei philosophi – sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur – , non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter conclusum sit intellegent. sentit igitur animus se moveri; quod cum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri, nec accidere posse ut ipse umquam a se deseratur. ex quo efficitur aeternitas, nisi quid habes ad haec. Ego vero facile sim passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire; ita isti faveo sententiae.

55 Нека да се събере цялата тъпша философи - така според мен трябва да се наричат всички, които се отклоняват от Платон, Сократ и тяхната философска школа - те не само не биха могли да обяснят това с такова изящество, но и няма да разберат и това обяснение в цялата му тънкость на изводите. И така, душата чувства, че се движи; едновременно с това чувства, че се движи от собствена сила, а не от чужда; а не би могло да се случи тя да напусне сама себе си; Ето така ние доказахме безсмъртието на душата. Има ли нещо да допълниш?

- Изобщо не би ми хрумнало да ти възразявам - толкова ми е присърце това учение.

56 – 66

Божествеността е в човешката душа

Паметта на човека. Човекът се различава от животното и растението.

*Платон: Тя е спомен от предишен живот. Диалогът “Менон”:
Учението е припомняне. Душата се обърква, когато влезе в тялото, и
трябва най-напред да се съсредоточи. Удивлявайте се на паметта в
нейния неоценим обхват.*

Паметта е божествена:

Първо признай: не зная как е създадена паметта.

Но ако има изобицо предположение, тя е божествена.

*Душата не е обширен хамбар, не е и склад за възсъчни отпечатъци,
защото копието не е същото като образа и има малка възможност за
съхранение.*

*Способността на душата да изследва, открива, устройва,
култивира:*

*Поради това е невъзможно да е земна. Приликата с онази душа,
която е създавала нещата в небето, е ясна. Пример е планетариумът на
Архимед.*

Изкуствата и самата философия с тяхната благословеност.

*Способността за припомняне и дарбата за откриване при боговете
не е по-голяма.*

*Божествено е: жизнената сила, мъдростта, изобретателността,
паметта.*

*Следователно душата, както и боговете, е или огън, или въздух, или
пети елемент quinta natura.*

По този начин боговете са признати за част от природата.

Обобщаващ цитат от неговия утешителен надпис:

Бог и душата са освободени от всичко земно свободни и вечни духове.

XXIV. 56 Quid? illa tandem num leviora censes, quae declarant
inesse in animis hominum divina quaedam? quae si cernerem quem ad
modum nasci possent, etiam quem ad modum interirent viderem. nam
sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique
membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere unde
concreta et quo modo facta sint: animum ipsum -si nihil esset in eo nisi
id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari
quam vitis, quam arboris; haec enim etiam dicimus vivere. item si nihil

haberet animus hominis nisi ut appeteret aut fugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis.

XXIV. 56 Е? Нима най-накрая смяташ, че не са убедителни доводите на тези, които смятат, че в душите на хората има нещо божествено? Ако аз видех нещо да се ражда, то мога да си представя и как ще умре. Кръв, жлъчка, гной, кости, мускули, жили, всеки дял от членовете и от цялото тяло ми си струва, че мога да кажа откъде е събрано и как е направено: Душата – ако тя беше само онова, с което ние живеем, аз щях да мисля, че поради своята природа душата поддържа живота у човека подобно на живота на лозето или на дървото. Та като казваме “живот” ние имаме предвид точно това. Но ако човешката душа не съдържа нищо друго освен влечение и отвращение, това също щеше да уподоби човека с животното.

57 Habet primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium. quam quidem Plato recordationem esse volt vitae superioris. nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quendam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. ad ea sic ille respondet ut puer, et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo si geometrica didicisset. ex quo effici volt Socrates, ut discere nihil aliud sit nisi recordari. quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita; docet enim quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere, nec vero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas ennoias vocant, haberemus, nisi animus, ante quam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset.

57 Човек първо има памет и при това безкрайна за безброй неща - това, което Платон нарича припомняне на предишния ни живот. Така в книгата си със заглавие “Менон” Сократ задава на някакво момченце геометрични въпроси за измерване на квадрат, то му отговаря по детски, но въпросите все пак са толкова лесни, че то постепенно започва да отговаря така, сякаш е учил геометрия; от това Сократ прави заключение, че всяко учение не е нищо друго освен припомняне. Той дори много по-внимателно разглежда този

въпрос в друга беседа, която е водил през последния ден на своя живот: тук той показва, че всеки срещнат, дори да е кръгъл невежа по всички въпроси, при хубаво изпитване ще покаже със своите отговори, че не от раз е усвоил своите знания, а ги е извлякъл, като си ги е припомнил, от паметта си; а щеше да е немислимо от детството си да имаме в нашите души вродени и сякаш запечатани понятия (така наречените енноѳа), ако душата ни още преди да влезе в тялото, не е била силна в познанието на нещата.

58 *cumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur – nihil enim putat esse, quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit quale est, (ideam appellat ille, nos speciem) – , non potuit animus haec in corpore inclusus adgnoscerе, cognita attulit; ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. neque ea plane videt animus, cum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium inmigravit, sed cum se collegit atque recreavit, tum adgnoscit illa reminiscendo. ita nihil est aliud discere nisi recordari.*

58 Платон постоянно говори, че нищо не съществува в истинския смисъл на думата; под “истинския смисъл на думата” той смята за съществуващо не това, което възниква и умира, а само това, което запазва своите качества завинаги (той го нарича идея, ние първообраз),- а именно това душата не би могла да опознае, бидейки заключена в тяло и сякаш тя, когато е влизала в тялото, вече го е знаела. Ето защо ние се дивим на собственото си знание за толкова много неща. Когато изведнъж душата се окаже в непривично и неудобно жилище, тя не може да вижда ясно нещата, но като събере сили и се оживи, започва да ги познава чрез припомняне. По този начин, следователно учението не е нищо друго освен припомняне.

59 *Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. quid est enim illud quo meminimus, aut quam habet vim aut unde naturam? non quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria*

loquor, et eorum maxime qui in aliquo maiore studio et arte versantur, quorum quanta mens sit, difficile est existimare; ita multa meminerunt.

59 Аз пък някак си особено се възхищавам на паметта: какво представлява паметта за нас, ораторите, и каква сила има и откъде идва? Не говоря да речем за паметта с която се е славел Симонид, нито тази на Теодект, нито на тоя, дето беше пратен като пратеник от цар Пир в сената, Киней, каква огромна памет наскоро имаше Хармад и неотдавна починалият Метродор от Скепис, каква памет моят приятел Хортензий³⁹ - не, аз говоря за паметта на простите хора, особено на тези, които са изкушени в някакво високо умение и изкуство: при всички положения те помнят толкова много неща, че е трудно да си представиш каква широта на ума си имат.

XXV. 60 Quorsus igitur haec spectat oratio? quae sit illa vis et unde sit, intellegendum puto. non est certe nec cordis, nec sanguinis, nec cerebri, nec atomorum; animae sit ignisne nescio, nec me pudet ut istos fateri nescire quod nesciam: illud, si ulla alia de re obscura adfirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum iurarem esse divinum. quid enim, obsecro te, terrane tibi hoc nebuloso et caliginoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? si quid sit hoc non vides, at quale sit vides; si ne id quidem, at quantum sit profecto vides. quid igitur?

XXV. 60 Каква е целта на моите думи? Искам да покажа каква сила е паметта и откъде идва тя. Разбира се, тя не се намира нито в сърцето, нито в кръвта, нито в мозъка, нито в атомите; може би тя е в духа, може би в огъня - не знам и не срамувам да се призная в своето незнание (както някои философи), а ако бих могъл изобщо

³⁹ Поетът Симонид Кеоски, първата половина V в. се смятал за изобретател на мнемониката; Теодект, ученик на Исократ, IV в. се славел с това, че можел от един път да повтори колкото си иска стихове; Киней, посланик на Пир в сената, още на втория ден от пристигането си познавал по лице и по име всеки сенатор; Хармад и Метродор Скепсийски, за разлика от своя адаш, ученик на Епикур, са академици, ученици на Карнеад (края на II в.); на паметта на Хортензий Цицерон се възхищава и в "Брут", 301 "Паметта му беше такава, каквато струва ми се, не съм виждал у никого; без да записва, той преподаваше онова, което бе обмислил, със същите думи, с които го бе мислил. И това му качество му бе изключително полезно – той помнеше всичките си мисли и бележки, както и всички думи на противника, без някой да му подсказва."

да твърдя каквото и да е в неясни области, щях да се закълна, че наистина е божествен този ум, който твърдо ще каже, че душата на човека – това е или дух или огън. Така че кажи ми: би ли могла тук, на земята, под това тъмно и облачно небе да се посеете, да укрепне такава могъща сила като паметта? Какво е паметта, ние не виждаме; но каква е тя – виждаме; а ако и това не виждаме, то ясно виждаме колко голяма е тя. Какво повече?

61 *utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? absurdum id quidem; qui enim fundus aut quae talis animi figura intellegi potest aut quae tanta omnino capacitas? an inprimi quasi ceram animum putamus, et esse memoriam signatarum rerum in mente vestigia? quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia, quae porro tam immensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere?*

61 Какво е паметта? Дали да си представим, че в душата има някакво вместилище, в което, като в съд, се вливат всички наши спомени? Но това е нелепо: как тя ще се изпълва, и как ще представи такива очертания на душата, и изобщо, какво е това огромно вместилище? Или може би да си представим душата подобна на восък, а паметта – като следа на нещата, запечатили се на восък? Но какви отпечатъци могат да оставят думите и даже предметите, а главно – колко безкрайна трябваше да е величината на този восък, за да запечати толкова много неща?

62 *Quid? illa vis quae tandem est quae investigat occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? ex hacne tibi terrena mortali que natura et caduca concreta ea videtur? aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina? aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit, aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit, aut qui errantium stellarum cursus, praegressiones, institutiones notavit? omnes magni; etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt, a quibus mansuefacti et exculi a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. nam et auribus oblectatio magna parta est inventa et temperata varietate et natura sonorum, et astra suspeximus*

cum ea quae sunt infixae certis locis, tum illa non re sed vocabulo errantia, quorum conversiones omnisque motus qui animo vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in caelo.

62 А какво да кажем накрая за тази способност на душата, която изследва скритото, която се нарича догадка и размисъл?

Нима от тази земна, смъртна и несигурна природа изглежда да произхожда - кой пръв е дал названия на всички неща (Питагор смята това за дело на най - висока мъдрост), или кой е събрал разпилените по земята хора и ги е насочил към обществен живот, или кой е вложил в малкото знаци на буквите всички звуци на речта, изглеждащи безбройни, или кой е отбелязал движението на планетите, техните премествания и устройство? Всички те са велики хора, също както и предшествениците им, които са изнамерили земните плодове, и дрехите, и жилищата, и жизнените удобства, и защитата от диви зверове,- ето именно това ни е опитомило, възпитало и позволило да преинемем от необходимостта към изяществото. За наслада за слуха са изнамерени и създадени различни по природата си съчетания от звуци; така и звездите ние сме започнали да наблюдаваме както неподвижни, така и подвижни "планети" - блуждаещи, както са ги нарекли; и който съзира с душата си техния кръговрат и всичките им движения, той е доказал, че душата му е подобна на душата на този, който е създал тези неща на небето.

63 nam cum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram inligavit, effecit idem quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit, Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari.

63 И наистина когато Архимед свързал в едно кълбо всички движения на слънцето, луната и петте планети, то той постигнал точно същото, каквото и богът на Платон, творецът на света в диалога му "Тимей": един и същ кръговрат да управлява чрез ускоряване и забавяне най-различните движения на телата. И ако

на света това не може да се извърши без бог, то и в своята сфера⁴⁰ Архимед не би могъл да възпроизведе същите тези движения без божествено вдъхновение.

XXVI. 64 *Mihi vero ne haec quidem notiora et inlustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poetam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine maiore quadam vi fluere abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis. philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut Plato, donum, ut ego, inventum deorum? haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudit, eademque ab animo tamquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media videremus.*

XXVI. 64 Но не само в такива забележителни и славни образци аз виждам присъствието на божествена сила: според мен нито поетът ще създаде сериозна и пълнозвучна песен без някаква небесна подбуда в душата си, нито красноречието без някаква външна сила би потекло с обилие от прекрасно звучащи и богати мисли. А философията пък, майка на всички науки, каква е тя, ако не е дар от боговете (по израза на Платон)⁴¹ или божие творение (както казвам аз)? Тя първа ни е научила на почит към самите богове, после - на справедливост между хората, на която се крепи човешкото общество, после - на скромност и на величие на духа; и пак тя е прогонила мрака от душата ни сякаш от очите ни, за да можем да виждаме всичко високо и ниско, първо, последно и средно.

65 *prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res efficiat et tantas. quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio?*

⁴⁰ Небесният глобус, модел на мирозданието, е създаден от Архимед; описан в книгата на Цицерон "За държавата" 1.22 : "Но когато Гал започна с голямо познаване на материала да ни обяснява устройството на този прибор, аз стигнах до заключението, че сицилиецът е надарен свръх човешки. Защото Гал ни каза, че другата, плътната и пълна сфера е била изобретена отдавна и че такава сфера пръв е изработил Талес Милетски, после Евдокс Книдски, по негови думи, ученик на Платон, начертал върху нея разположението на съзвездията и звездите, разположени на небето."

⁴¹ "Тимей", 47 d.

perfecto id, quo ne in deo quidem quicquam maius intellegi potest. non enim ambrosia deos aut nectare aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymeden ab dis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret; non iusta causa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat: divina mallet ad nos. quae autem divina? vigere, sapere, invenire, meminisse. ergo animus qui, ut ego dico, divinus est, ut Euripides dicere audet, deus. Et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. nam ut illa natura caelestis et terra vacat et umore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers; sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele inducta primum, haec et deorum est et animorum. Hanc nos sententiam secuti his ipsis verbis in Consolatione hoc expressimus:

65 И наистина, само божествена сила, както мисля, е могла да извърши толкова велико дело. Какво да кажем за спомена за думите и делата? Какво – за способността ни към знание? Вероятно и в самите богове не можем да си представим нищо по-съвършено. Аз не смятам, че боговете се забавляват с амброзия и нектар или се радват на чашите от ръцете на Хеба; аз не вярвам на Омир, че боговете са похитили Ганимед заради красотата му, за да стане виночерпец на Юпитер (това още не е причина да се обижда толкова Лаомедонт!) - не, Омир е измислил всичко това като е пренесъл върху боговете човешки свойства, бих предпочел върху хората да са пренесени божески качества. Кои са божеските свойства? Безсмъртие, мъдрост, проникателност, памет. Затова и казвам, че душата е божествена, а Еврипид даже се решава да каже, че душата е бог. Ако бог е дух или огън, то такава е и душата на човека,- и както същността на небето е свободна и от земя и от вода, така и човешката душа не съдържа нито едното, нито другото; а ако съществува някаква пета стихия, за която пръв е заговорил Аристотел, то тя е обща за боговете и за душата. Като следвах това учение, с тези думи се изразих в моето съчинение “Увещание”⁴²:

⁴² “Увещание към философията” е първото от цикъла философски съчинения на Цицерон, написани през периода 46 - 44 г. (незапазено).

XXVII. 66 'Animorum nulla in terris origo inveniri potest; nihil enim est in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut igneum. his enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia. quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint nisi a deo. singularis est igitur quaedam natura atque vis animi seiuncta ab his usitatis notisque naturis. ita, quicquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. nec vero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno. hoc e genere atque eadem e natura est humana mens.'

XXVII. 66 "Началото на душата не трябва да се търси на земята: в душата няма нищо смесено и сбито, нищо родено или слепено от земя, нищо влажно, въздушно или огнено. Всички тези стихии не съдържат никакви загадки за памет, ум, размисъл, нищо способно да запази миналото, да предвиди бъдещето, да обхване настоящето, а самата душа може да се нарече божествена и да дойде всичко това до хората няма откъде освен от бог. Като че ли природата и същността на душата е нещо особено, отделно от обичайното и познатото ни от природата: и всичко, което човек чувства, мисли, живее и крепне, е небесно и божествено, и по тази причина е безсмъртно. Та и сам бог не може да бъде разбран по нашите представи по друг начин освен като някакъв отделен и свободен ум, който се отстранява от всякаква смъртна плътност, който всичко чувства, всичко движи и сам се намира във вечно самодвижение". Ето какъв е родът и видът на човешкия дух."

67 – 70

Мястото и качествата на душата не са важни (mens и animus, дух, се използват като равнозначни на душата).

Душата не опознава сама себе си, а само своите способности, това е достатъчно. Така, както подреденият космос може да се разглежда като творба от един създател, така може да се опознае и духът.

Място: В главата; основанията ще се посочат на друго място.

Качества: Няма значение, важно е да са познати съществуването и способностите.

67 Ubi igitur aut qualis est ista mens? - ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intellegendum non habeo quae habere vellem, ne iis quidem quae habeo mihi per te uti licebit? non valet tantum animus, ut se ipse videat, at ut oculus, sic animus se non videns, alia cernit. non videt autem, quod minimum est, formam suam (quamquam fortasse id quoque, sed relinquamus); vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. haec magna, haec divina, haec sempiterna sunt; qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

67 - "Но къде е сам той и какъв е?"

- А къде е твоят собствен дух и какъв е, можеш ли да кажеш? Ако аз знам по-малко, отколкото бих искал да зная за пълното разбиране, то няма ти ще ми забраниш да ползвам и това, което знам?

- "Душата е толкова безсилна, че не вижда и самата себе си!"

- Точно така, както и очите: душата, не виждайки себе си, вижда всичко останало.

- "Тя не вижда даже и най-простото – собствения си облик!"

- Може би даже и да го вижда,- но това засега оставяме настрана; но със сигурност тя вижда своята сила, проникателност, памет, движение, бързина. В това е нейното величие, божественост, вечност.

XXVIII. 68 Ut cum videmus speciem primum candoremque caeli, dein conversionis celeritatem tantam quantam cogitare non possumus, tum vicissitudines dierum ac noctium commutationesque temporum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas eorumque omnium moderatorem et ducem solem, lunamque

adcreione et deminutione luminis quasi fastorum notantem et significantem dies, tum in eodem orbe in duodecim partes distributo, quinque stellas ferri eosdem cursus constantissime servantis disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam, tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, quam nos incolimus, Sub axe posita ad stellas septem, unde horrifera, Aquilonis stridor gelidas molitur nives, altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci antixthona,

XXVIII. 68 Както ние първо виждаме красотата и блясъка на небето, а после немислимата скорост на въртенето му; после редуването на дните и нощите, заедно със смяната на четирите времена на годината, благоприятстващи съзряването на плодовете /на земята/ и укрепването на телата; и слънцето, което ръководи и управлява всички тези явления и луната, която със своето нарастване и намаляване сякаш отбелязва и определя календарните дни, а после в един и същи кръг, разделен на дванадесет части, а в него - пет звезди, движещи се по различен начин, но твърдо спазващи всяка своя път, и образа на нощното небе, навсякъде изпъстрено със звезди, и земното кълбо, сушата, излизаща от морето, кълбото разположено точно в средата на цялата вселена, обхванато от два пояса обитаемо и обработено, от които единия, населяван от нас,-

Под полюса, разположен до седемте звезди,
Откъдето е стърженето на Аквилон
раздвижва замръзналите снегове,-
а другият - южният, неизвестен на нас,
гърците го наричат ANTIPODES⁴³;

69 ceteras partis incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore; hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

Caelum nitescere, arbores frondescere,
Vites laetificae pampinis pubescere,

⁴³ Собствено, "противо – земя" питагорейците наричали не страната на "антиподите" в южното полукукло, а отделно светило, въртящо се около Слънцето по същата орбита, по която се върти и Земята.

Rami bacarum ubertate incurvescere,
Segetes largiri fruges, florere omnia,
Fontes scatere, herbis prata convestirier,
tum multitudinem pecudum partim ad vescendum, partim ad cultus
agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda,
hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac deorum cultorem
atque hominis utilitati agros omnis et maria parentia -:

69 Останалите части на земята са необитаеми, понеже или се
вледеняват от студ или изгарят от горещина, а тук, където живеем,
не пропуска в съответния сезон

да сияе слънцето, да се раззеленяват дърветата,
да се наливат животворните клонки на лозята,
да натежават и да се извиват от плод клоните на плодните
дървета,

щедро да ни дарява житото,

да цъфти всичко, да изкачат извори,
ливадите да се покриват с треви,

по-нататък, като виждаме множеството добитък , който ни
служи за храна, за оране, за превозно средство, за обличане, ние
виждаме и самия човек да съзерцава небето и да почита боговете, а
полетата и моретата - открити за негова полза за да си служи с тях.

70 haec igitur et alia innumerabilia cum cernimus, possumusne
dubitare quin iis praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni
videtur, vel, si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti
operis et muneris? sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut
deum non vides, tamen, ut deum adgnoscis ex operibus eius, sic ex
memoria rerum et inventione et celeritate motus omnique pulchritudine
virtutis vim divinam mentis adgnosco.

XXIX. In quo igitur loco est? credo equidem in capite, et cur
credam adferre possum. sed alias, ubi sit animus; certe quidem in te est.
quae est ei natura? propria, puto, et sua. sed fac igneam, fac spirabilem:
nihil ad id de quo agimus. illud modo videto, ut deum noris, etsi eius
ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere,
etiamsi ignores et locum et formam.

70 Следователно като виждаме всичко това и неизброимо много други неща, то можем ли да се съмняваме, че всичко това управлява било някой създател (ако всичко това е родено, т.е. ако светът има начало, както смята Платон) или ръководител на цялото това огромно мироздание и грижата за него (ако всичко това е съществувало винаги, както мисли Аристотел)? Точно така е и човешкият дух: макар и да не го виждаш, както не виждаш и бога, все пак познаваш бог по делата му, така не виждаш и духа, но по неговата памет за нещата, по изобретателността и по бързината на движението му, по цялата красота на неговата доблест трябва да признаеш божествената същност на душата.

XXIX. Но къде се намира той? Мисля, че в главата и бих могъл да кажа защо. Но ако е на друго място, то къде е? Където и да се намира, той е в теб. Каква е неговата същност? Собствена, само негова и самостоятелна, както мисля; но нека да е въздушна, нека да е огнена, това не се отнася до въпроса, който разглеждаме. Ти ще вярваш в бог, макар и да не знаеш, макар и да не познаваш нито мястото му, нито лика му; и по необходимост точно така ти трябва да знаеш какъв е духът му, макар че не знаеш нито вида му, нито мястото му.

71 – 76

71. Душата не може да загине: тя е неделима. Душата не е със сложен състав, навързана, смесена. Тя е непосредствено ясна. Затова тя не може да бъде делена, т. е. няма да загине. Защото гибелта е в раздробяването.

Философствуването означава да се научиш да умираш. Смъртта като доброто на Сократ - два пътя на душата:

- опетнена от позорни деяния, страсти и престъпления, които не могат да се изкупят.

- отхвърляне от общността на боговете.

- отвърнат от тялото и следващ примера на живота на боговете.

Затова мъдрите сигурно умират като лебедите, с песен и радост.

Катон: Радвайте се, когато намерите причина за умирането. Богът в нас забранява да напускаме живота без причина.

Философското мислене е грижа за смъртта: да се отделиш от тялото още в този живот, защото по-този начин след смъртта ще стигнеш по-бързо до целта, тъй като душата умее да действа отделена от тялото. Този живот тук е единствената смърт. Ще живеем само там (отвъд). Когато душата стигне при боговете, тогава смъртта е Добро.

71 in animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex: quod cum ita sit, certe nec secerni, nec dividi, nec discerpi, nec distrahi potest, ne interire (quidem) igitur. est enim interitus quasi discessus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur. His et talibus rationibus adductus Socrates nec patronum quaesivit ad iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque liberam contumaciam a magnitudine animi ductam, non a superbia, et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit et paucis ante diebus, cum facile posset educi e custodia, noluit, et tum, paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum, locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur escendere.

71 Ако не сме пълни невежи във физиката, не можем да се съмняваме в познанието за духа - в духа няма нищо смесено, скрепено, съединено, удвоено; и тъй като това е така, то и не можеш да го разделиш, да го отделиш, да го разкъсаш, да го разпарчатосаш,- т. е. духът е недостъпен за гибел. Гибелта е отдалечаване и отделяне и разделяне на тези части, които преди мига на смъртта са се държали в някаква свързаност.

По такива и подобни съображения някога Сократ, обвинен в углавно престъпление, се отказал и от защитник, и пред съдиите не молел, а приложил своето свободно упорство (родено от величието на духа му, не от горделивост!). И дори в последния ден от своя живот той подробно обсъждал именно това; и малко по-рано, когато лесно би могъл да се изплъзне от стражата, той не пожелал; и в самия край, вече почти в ръка с известната чаша с отрова, той разговарял така, сякаш не го тласкат към смъртта, а го издигат в небесата⁴⁴.

⁴⁴ Цицерон описва поведението на Сократ по диалога "Федон" на Платон на места почти буквално.

XXX. 72 Ita enim censebat itaque disseruit, duas esse vias duplicesque cursus animorum e corpore excedentium: nam qui se humanis vitiis contaminavissent et se totos libidinibus dedissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent vel, re publica violanda, fraudes inexpiabiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum; qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio seseque ab is semper sevocavissent essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum, iis ad illos a quibus essent profecti reditum facilem patere.

XXX. 72 Така разсъждавал и говорил Сократ: „Има два пътя, и два курса за душите, които си отиват от тялото. Който се е бил опетнил с човешките пороци, и напълно се е бил отдал на ослепяващата похот или пък се е оцапал от пороците и престъпленията на дома си или е бил предприел неизкупими коварства и насилия против държавата си, за него пътят е някак крив и го отвежда настрана от сонма на боговете. А който се е запазил чист и неопетнен, и когото много малко са го занимавали телесни дела и винаги се е държал настрана от тях, той и в човешкото си тяло е водел живот, подобен на бог, и такъв човек лесно ще намери обратния път натам, откъдето е дошъл.”

73 Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes quid in morte boni sit cum cantu et voluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum. (nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui cum acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent; sic mentis acies se ipsa intuens non numquam hebescit, ob eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens tamquam in rate in mari inmenso nostra vehitur oratio).

73 При това той си припомня лебедите, които не напразно са посветени на Аполон, а защото изглежда са получили от него дарбата си да предсказват: та както те, като предчувстват какво добро има в смъртта, умират с наслаждение и с песен,- така би трябвало да постъпват всички добри и учени хора. В това наистина никой не би трябвало да се съмнява - само да не би да ни се случи на нас в нашите старателни разсъждения за душата – това често се случва на хора, които като упорито се взират в залеза на слънцето, съвсем губят зрението си; така и остротата на ума, взряна обърната към себе си, понякога се притъпява и затова ние губим зоркостта на наблюдението си. Така се носи нашият разум, като ладия в безкрайното море, сред съмнения, подозрения, колебания и много страхове.

74 *sed haec et vetera et a Graecis; Cato autem sic abiit e vita, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. vetat enim dominans ille in nobis deus iniussu hinc nos suo demigrare; cum vero causam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis, ne ille me Dius Fidius vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit, nec tamen ille vincla carceris ruperit – leges enim vetant –, sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evocatus atque emissus exierit. Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, commentatio mortis est.*

74 Но това са примери и от древността и от Гърция; но и нашият Катон си отиде от живота така, сякаш се е зарадвал като е намерил повод да умре. Богът, живеещ в нас, ни забранява да напускаме себе си против неговата воля; но когато самият Бог ни предостави справедлива причина за това, както някога на Сократ, скоро – на Катон и често на мнозина други хора, тогава, кълна се в Бог, наистина мъдрецът с радост ще се изтръгне от този мрак към великата светлина: няма да троши все пак оковите на затвора (законите го забраняват), той ще излезе призован от Бог, сякаш призован или изпратен от магистрат или друга законна власт. Та и целият живот на философите, по израза на същия този Платон⁴⁵, е подготовка за смъртта.

⁴⁵ "Федон", 67 d.

XXXI. 75 nam quid aliud agimus, cum a voluptate, id est a corpore, cum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, cum a re publica, cum a negotio omni sevocamus animum, quid, inquam, tum agimus nisi animum ad se ipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? discernere autem a corpore animum, nec quicquam aliud, est mori discere. quare hoc commentemur, mihi crede, disiungamusque nos a corporibus, id est consuescamus mori. hoc, et dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile, et cum illuc ex his vinclis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam cum soluti sunt, tardius ingrediuntur, ut ii qui ferro vincti multos annos fuerunt. quo cum venerimus, tum denique vivemus. nam haec quidem vita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

XXXI. 75 Та нима ние не правим точно това, когато отвличаме душата си от наслаждение, тоест от тялото си, от домашни дела, тоест от робско слугуване на тялото, от държавни дела и в края на краищата от всякакви дела? Та, повтарям, това именно правим ние - призоваваме душата към самата себе си, караме я да е насаме със себе си възможно най-много я отделяме от тялото ни. А да отделиш душата от тялото не е нищо друго освен да я научиш да умре. Затова нека да се готвим, вярвай ми, нека да се отделяме от тялото си, т.е. нека да се упражняваме да умираме. От това /от такова поведение/ и докато сме тук, на земята, нашият живот ще е подобен на небесния, и затова, когато ние, изтръгнали се от оковите, се понесем, полетът на нашите души ще бъде бърз. А хората, които винаги са били в оковите на телата си, дори и освободени, ще се движат бавно, като тези, които дълги години са били оковани. И когато пристигнем там, тогава именно ще започне нашият живот, защото наистина сегашният ни живот е смърт, и щях да го оплача, ако някой беше се освободил от него.

76 Satis tu quidem in Consolatione es lamentatus; quam cum lego, nihil malo quam has res relinquere, his vero modo auditis, multo magis. Veniet tempus, et quidem celeriter, sive retractabis, sive properabis; volat enim aetas. tantum autem abest ab eo ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear ne homini nihil sit non malum aliud certius,

nihil bonum aliud potius, si quidem vel di ipsi vel cum dis futuri sumus
Quid refert? Adsunt enim, qui haec non probent. ego autem numquam
ita te in hoc sermone dimittam, ulla uti ratione mors tibi videri malum
possit. Qui potest, cum ista cognoverim?

76 -Та ти и направи вече това в своето произведение
“Утешение”, - всеки път като го чета, ми се иска повече от всичко да
напусна този свят, а като чух твоята реч – още повече.

- Ще му дойде времето, и то скоро, и ти или ще се забавиш или
ще поискаш още по-силно: времето лети. При всички положения не
може и дума да става, че смъртта е зло (както ти мислиш); та даже аз
се боя да не би смъртта да е едва ли не противоположна на злото,
едва ли даже да не би да е благо – та именно благодарение на нея
ние ще станем богове или поне съседни с боговете.

- Защо казваш “боя се”?

- А бе има много хора, които не са съгласни с мен. А никак не
ми се иска да те пусна след нашия разговор по такъв начин, че по
някакъв довод ти да можеш да бъдеш убеден, че смъртта е зло.

- Кой би могъл след като вече съм узнал всичко това?

77 – 81

Към възраженията против безсмъртието на душата

Противници: епикурейците, Дикеарх, стоиците.

За: стоиците. Те твърдят, че:

- душата продължава да живее след смъртта, но не вечно.
- душите се създават, което се доказва от приликата с родителите.
- душите изпитват болка, следователно могат да загинат.

Възражение:

- Как ще загине душата, след като надживява смъртта?
- Разликата на духа от онези части (на тялото разбира се), които са отделени от духа и могат да изпитват болка.

- Приликата с родителите е само физическа, както и при животните.

Разумът обаче е изключен от наследствеността.

Все пак тялото подпомага или пречи на разума.

Примери са различията между роднини.

77 Qui possit, rogas? catervae veniunt contra dicentium, nec solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed nescio quo modo doctissimus quisque contemnit, acerrume autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit. is enim tris libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur quod Mytilenis sermo habetur, in quibus volt efficere animos esse mortalis. Stoici autem usuram nobis largiuntur tamquam cornicibus: diu mansuros aiunt animos, semper negant.

XXXII. num non vis igitur audire, cur, etiamsi ita sit, mors tamen non sit in malis? Ut videtur, sed me nemo de immortalitate depellet.

77 –“Кой би могъл да ме убеди?” ме питаш. Идват цели тълпи мои противници, и не само от епикурейци, които аз наистина не презирам, но и от учени хора, които презират някак си всичко. Против безсмъртието на душата най-остро се изказа милият ми Дикеарх⁴⁶ – той написа три “Лесбоски книги” (по името на речта, която бил държал в Митилена) и в тях се старае да докаже, че душата е смъртна. Стоиците пък ни преотстъпват душата само за дългосрочно ползване, като на врани⁴⁷: казват, че душите са дълговечни, но не са съгласни, че са безсмъртни.

XXXII.A не искаш ли да чуеш защо все пак смъртта не е зло, даже и това да е така?

⁴⁶ Дикеарх е гръцки философ-перипатетик от 4 век пр.н.е., историк, географ и математик, родом от Месана на остров Сицилия, ученик на Аристотел, приятел на Теофраст, заедно с който прекарал голяма част от живота си в Гърция. Развивал учението на Аристотел предимно в областта на психологията и етиката, отричал съществуването на душата в тялото като отделна субстанция.

⁴⁷ В древността се смята, че враните са символ на пророчество /те “говорят”/, те са птици-оракули; Плутарх ни съобщава, че врани предсказали смъртта на Александър Велики във Вавилон. Птицата е атрибут на Атина Палада. Смята се още, че враните живеят триста години; призовават враните на сватби като символ на дълголетие и плодородие.

- Е, как не! Но в безсмъртието на душата вече никой няма да ме накара да се съмнявам.

78 Laudo id quidem, etsi nihil nimis oportet confidere; movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus; in his est enim aliqua obscuritas. id igitur si acciderit, simus armati. Sane quidem, sed ne accidat, providebo. Num quid igitur est causae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt manere animos, cum e corpore excesserint, sed non semper. Istos vero qui, quod tota in hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem, illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id vero non dant, ut, cum diu permanserit, ne intereat. Bene reprehendis, et se isto modo res habet.

78 – Похвално, разбира се, но прекомерната самоувереност е опасна. Често се вълнуваме от някой остроумен извод, рухваме и променяме мнението си дори по въпроси от ясни по-ясни, но сега сме изправени пред въпроси, в които има известна неяснота. Нека да бъдем въоръжени и за такъв случай.

- Да се въоръжим, две думи няма, но ще се постарая да няма такива случаи.

- И така, има ли причина да не пуснем нашите приятели стоиците на мира? Да ги пренебрегнем. Тези например, които казват, че душите, като напуснат тялото, остават да живеят, но не завинаги?

- Но те приемат това, което в нашия въпрос е най-трудно,- че душата може да съществува и без тяло; а това, което и само по себе си е по-леко да се приеме и че е пряко следствие от приетото от тях, те не искат да го признаят - признават, че душите живеят дълго, но не признават, че живеят вечно.

- Отлично възражение: така стои този въпрос.

79 credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam

de immortalitate animorum non probat. volt enim, quod nemo negat, quicquid natum sit interire; nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo qui procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus appareat. alteram autem adfert rationem, nihil esse quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum; dolere autem animos, ergo etiam interire.

79 Да се доверим ли на Панетий⁴⁸, който именно тук е в несъгласие със своя Платон? Е, той навсякъде го нарича божествен, най-велик мъдрец, най-свят, даже и Омир на философите, а отхвърля единствено Платоновото учение за безсмъртието на душата. Той твърди (за което и никой не спори), че всичко родено загива; а душата, по негово мнение, се ражда, и доказателство за това е сходството между бащи и деца, което се случва не само във външния вид, но и във вродените способности и характери . Привежда и второ основание: всичко, което е способно да страда, е подвластно на болест, а това, което е подвластно на болест, то е обречено на смърт; душите страдат, значи са и способни да умрат.

XXXIII. 80 haec refelli possunt: sunt enim ignorantis, cum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae, libidinesque versentur, quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. iam similitudo magis apparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes; hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat, et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint. multa enim e corpore existunt, quae acuant mentem, multa, quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnis ingeniosos melancholicos esse, ut ego me tardiozem esse non moleste feram. enumerat multos, idque quasi constet, rationem cur ita fiat adfert. quod si tanta vis est ad habitum mentis in iis quae gignuntur in corpore, ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciant, nihil necessitatis adfert, cur nascantur animi, similitudo. omitto dissimilitudines.

⁴⁸ Панетий Родоски, ок.180 г.пр.н.е.- 110 г.пр.н.е., древногръцки философ, родоначалник на т. н. Средна Стоа. Учил в Пергам и Атина. По покана на Сципион Африкански Млади пристигнал в Рим. Тук той станал основател на римския стоицизъм. Въвел понятието хуманизъм. Главен труд на Панетий е трактатът "За задълженията".

XXXIII. 80 Последните думи /доводи/ биха могли да се опровергават така: присъщо на невежия е, когато се говори за безсмъртието на душата, да се има предвид човешкият дух като цяло, свободен от всякакво смущаващо го движение, а /да не се говори за /отделни части на този дух, в които се намират и болки, и гняв и похот; този, с когото спори тук Панетий⁴⁹, смята че тези части се намират далече и отделно от ума. А подобие много повече се забелязва не в човека, а в животните, душите, на които нямат разум; у хората същата прилика е много по-забележима в телесния вид, отколкото в душата. Но и за самата душа е много важно в какво тяло е заключена: много неща в тялото изострят духа, много неща, обратно, го притъпяват. Аристотел например казва, че всички надарени хора са меланхолици безумци (е, лесно се съгласявам със скромността на моя талант); той изброява мнозина и, като че ли го е доказал, предлага и обяснение, защо това е така. А ако за формирането на ума толкова много влияят телесните особености (които в каквото и да се изразяват, няма как да не са сродни), то и такова сходство не трябва да се смята за доказателство, че душата се ражда заедно с човека. Пропускам несходствата.

81 – 92

Смъртта не е зло, дори и когато душата загива. След смъртта не чувстваме вече нищо, и това не е лошо. Отделянето на тялото от душата: само един миг, освен това безчувственост или пък удоволствие.

Отказ от благата на живота? Примери за това, че животът ни е подготвил много зло и малко щастие. Metellus, Priamus, Pompeius.

На този, който не чувства нищо, не му липсва нищо.

Примери за римляни, загинали храбро за добро дело. Липса на самото усещане? Не се усеща нищо.

Безчувственост след смъртта като основният проблем, в случай, че душата загива. Сънят като подобие на безчувствената смърт.

⁴⁹ С Платон.

Екскурс: Не от егоизъм, а от стремеж към себеуважение ние трябва да се погрижим за времето след смъртта.

81 vellem adesse posset Panaetius – vixit cum Africano –, quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus; cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque aliorum clarorum virorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? oblitine sumus hoc nunc nobis esse propositum, cum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quicquam mali esse in morte? Ego vero memineram, sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

81 Бих искал да можеше да присъства тук сам Панетий, приятел на Сципион, щях да го попитам с кого от своите роднини е бил сходен внукът на брата на Сципион Африкански – той по лице приличал на баща си, а по начина си на живот бил толкова подобен на пропадналите, че по-лош и да търсиш, няма да намериш. На кого прилича внукът на Публий Крас, човек мъдър, красноречив и един от първите хора в държавата, на кого синовете и внуците на мнозина знаменити мъже - безсмислено е да ги изброявам поименно?

Но за какво говорим? Забравихме ли, че сме се събрали да поразсъждаваме за безсмъртието на душата, да покажем, че даже ако душата е смъртна, то все пак в смъртта няма нищо лошо?

-Е, аз помня; но твоето разсъждение за безсмъртието на душата, макар и да бе отстъпление от темата, много ми се понрави.

XXXIV. 82 Video te alte spectare et velle in caelum migrare. spero fore ut contingat id nobis. sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: video nos, si ita sit, privari spe beatioris vitae; mali vero quid adfert ista sententia? fac enim sic animum interire ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? nemo id quidem dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritii negant. ne in animo quidem igitur sensus remanet; ipse enim nusquam est. ubi

igitur malum est, quoniam nihil tertium est? an quod ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? ut credam ita esse, quam est id exiguum! sed falsum esse arbitror, et fit plerumque sine sensu, non numquam etiam cum voluptate, totum. que hoc leve est, qualecumque est; fit enim ad punctum temporis.

XXXIV. 82 - Виждам, че се целиш високо и мечтаеш да се възнесеш до небето. Да се надяваме, че и нас ще ни сполети такава съдба. Но да допуснем, както искат онези философи, че душите не остават да живеят след смъртта - и какво от това?

-Ако е така, разбирам, че ние се лишаваме от надеждата за блажен живот.

- Ама какво лошо ни носи това учение? Нека душата да умира както тялото - но няма след смъртта в тялото остава болка или някакво друго чувство? Никой не се решава да каже такава нещца; макар че Епикур приписва това мнение на Демокрит, самите последователи на Демокрит го отхвърлят. Следователно в душата не остава никакво чувство, защото и нея самата никъде я няма. Следователно пита се в задачата къде е злото? Трето положение няма. Може би самото отделяне на душата от тялото да причинява болка? Дори и да е така, това си е направо дреболия! Но аз смятам, че и това не е така, че обикновено отделянето на душата от тялото се извършва без чувства, а понякога дори и с удоволствие; но при всички случаи това е леко, защото става мигновено.

83 'Illud angit vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis quae sunt bona in vita'. vide ne 'a malis' dici verius possit. quid ego nunc lugeam vitam hominum? vere et iure possum; sed quid necesse est, cum id agam ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos, quantum potuimus, consolati sumus. a malis igitur mors abducit, non a bonis, verum si quaerimus. et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolomaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi is auditis mortem sibi ipsi consciscerent.

83 - Но друго теб те притеснява и дори те измъчва: разделянето с всички хубави нещца от живота.

-Не е ли по-правилно да кажеш: “С всичко лошо в живота”? Защо сега да оплаквам човешкия живот – е, бих могъл да го сторя и истински и справедливо, но защо? Ако се говори за това, че след смъртта ние не сме нещастни, защо с риданията си да правим живота си по- нещастен? За това вече писах в книгата, в която, доколкото можах, сам търсех за себе си утеха. Следователно смъртта ни откъсва от всичко лошо, а не от всичко хубаво. Не напразно философът от Киренайка Хегесий⁵⁰ разсъждавал за това толкова надълго и нашироко, че цар Птолемей, казват, му забранил публични изяви на тази тема, защото мнозина, като го слушали, завършвали живота си със самоубийство.

84 Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Theombrotum est, quem ait, cum ei nihil accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse, lecto Platonis libro. eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est apokarteron, quo a vita quidem per inedia[m] discedens revocatur ab amicis; quibus respondens vitae humanae enumerat incommoda. possem idem facere, etsi minus quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solaciis ornamentisque privati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

84 Калимах има една епиграма срещу Клеомброт от Амбракия⁵¹, който разправят, без да му се било случило някакво бедствие, се хвърлил в морето от градската стена, само защото прочел един диалог на Платон. А пък този Хегезий, когото аз току-що цитирах, има една книга “Обезсиления”, в която героят се кани да приключи с живота си чрез глад, приятелите му го разкандардисват, а в отговор той им изброява всички неприятности в живота. Бих могъл да направя същото това и аз, макар и не в такава степен като него, - той смята, че животът изобщо никому не носи нищо добро. Не говоря за другите - но нима за самия мен е бил добър? Ако аз бях умрял по-рано от времето, в което бях лишен от всички свои утехи и отличия, домашни и обществени, смъртта щеше да ме избави от беди, а не от добрини.

⁵⁰ Ученик на Аристип, наречен «Убеждаващ да умреш», живял в Египет в началото на III в. пр.н.е.

⁵¹ Коринтска колония в едноименния залив.

XXXV. 85 Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna volnus acceperit: Metellus ille honoratis quattuor filiis aut quinquaginta Priamus, e quibus septemdecim iusta uxore natis; in utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est: Metellum enim multi filii, filiae, nepotes, neptes in rogum inposuerunt, Priamum tanta progenie orbatum, cum in aram confugisset, hostilis manus interemit. hic si vivis filiis incolumi regno occidisset astante ope barbarica Tectis caelatis laqueatis, utrum tandem a bonis an a malis discessisset? tum profecto videretur a bonis. at certe ei melius evenisset nec tam flebiliter illa canerentur: 'Haec omnia vidi inflammari, Priamo vi vitam evitari, Iovis aram sanguine turpari.' quasi vero ista vi quicquam tum potuerit ei melius accidere! quodsi ante occidisset, talem eventum omnino amisisset; hoc autem tempore sensum amisit malorum.

XXXV. 85 Да си представим човек, не изпитал никакво зло, не понесъл нито една рана от съдбата. Ето Метел с четиримата си забележителни синове⁵², а ето ви и Приам, който имал петдесет, в това число от законната си жена седемнадесет. Над двамата властта на съдбата била еднаква, но се възползвала по различен начин. Метел положили на погребалната могила много синове и дъщери, внуци и внучки, а Приам, изгубил цялото свое потомство, когато потърсил убежище в един олтар, бил сразен от вражеска ръка. Ако той беше умрял в цъфтящото си царство, сред живи синове и дъщери, под декорирани тавани и във варварски разкош, то от беди или от блага щеше да се лиши?

Струва ми се, че от блага. Във всеки случай, щеше да му е по-добре и нямаше да се наложи да се пее толкова скръбно:

“Видях всичко в пламъци.
Приам се убива с меч си,
жертвеника на Юпитер в кръв⁵³.”

Като че ли в този момент мечът не е бил за него най-добрата участ! Ако той беше умрял по-рано, всичките тези беди за него

⁵² Квинт Метел, консул 143 г., цензор 131 г., победител на Македония, имал четирима сина, от тях трима били консули още докато бил жив баща им. Най-големият от тях, Квинт Метел, покорил и колонизирал Балеарските острови, заради което получил прозвището Balearicus.

⁵³ Стихове на поета Ений.

нямаше да съществуват: но именно в този момент той е престанал да чувства нещастията.

86 Pompeio, nostro familiari, cum graviter aegrotaret Neapoli, melius est factum. coronati Neapolitani fuerunt, nimirum etiam Puteolani; volgo ex oppidis publice gratulabantur: ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. utrum igitur, si tum esset extinctus, a bonis rebus an a malis discessisset? certe a miseris. non enim cum socero bellum gessisset, non inparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in servorum ferrum et manus incidisset, non liberi defleti, non fortunae omnes a victoribus possiderentur. qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibilis hausit calamitates!

XXXVI. haec morte effugiuntur, etiamsi non evenerunt, tamen, quia possunt evenire; sed homines ea sibi accidere posse non cogitant: Metelli sperat sibi quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices aut certi quicquam sit in rebus humanis aut sperare sit prudentius quam timere.

86 Моят приятел Помпей лежеше болен в Неапол и после му стана по-добре: тогава жителите на Неапол, Путеоли и околните градове се явиха при него с поздравления, огромна тълпа и с венци на главите си; неуместно и по гръцки, но пък много доброжелателно. Ето това - ако Помпей тогава беше издъхнал, от зло или от добро щеше да си отиде? Разбира се, от зло, и то какво! Нямаше да му се наложи да воюва със собствения си тъст⁵⁴, нямаше да хване оръжието неподготвен, нямаше да бяга от Италия, нямаше да загуби армията си, нямаше да оголи гръд пред меч на един роб⁵⁵; а ние нямаше да оплакваме децата му и богатствата му, всички в ръцете на победителя. Ако той беше умрял тогава, той щеше да умре много щастлив. В продължението на целия си живот колко нещастия, при това безкрайни му се наложи да преживее⁵⁶!

⁵⁴ Тъст на Гней Помпей Велики е Гай Юлий Цезар, негов противник в гражданската война 49 - 47 г. пр. н. е.

⁵⁵ Все факти от гражданската война между Цезар и Помпей до смъртта на Помпей в Египет - 29 септември 48 г. пр. н. е.

⁵⁶ Текстът на ръкописа е повреден, преводът е направен по смисъл.

XXXVI. Такива неща избягваме благодарение на смъртта: неща, които, макар и да не се случват, все пак могат и да станат. Но хората не мислят, че могат да им се случат такива неща и всеки се надява на съдбата на Метел, било че на този свят има повече щастливи, отколкото нещастни, било че в човешките дела има нещо сигурно, било че просто да се надяваш е по-разумно, отколкото да се страхуваш.

87 Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari: ergo etiam carere mortuos vitae commodis idque esse miserum? certe ita dicant necesse est. an potest is, qui non est, re ulla carere? triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec vis: habuit, non habet; desiderat requirit indiget. haec, opinor, incommoda sunt carentis: caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas. valet hoc in vivis, mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. de mortuis loquor, qui nulli sunt: nos, qui sumus, num aut cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? certe nemo. quid ita? quia, cum id non habeas quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiamsi sentias te non habere.

87 Но нека да допуснем и това - нека смъртта да отнема от хората всичките им блага. Но тогава лишението от блага нещастие ли е за умрелия? "Е, да, казват, със сигурност, неизбежно е" Но може ли да е лишен от нещо този, дето го няма? "Самата дума нямане е неприятна за нас, защото има за нас този смисъл: "имал, сега няма, нуждае се, копнее, търси, лишен е" ето това са неудобствата на лишението. Който е лишен от зрение, страда от слепота, който е лишен от деца страда от бездетие. Но всичко това се отнася към живите; а мъртвите не чувстват отсъствието не само на житейски блага, но и на самия живот. Говоря за мъртвите, които не съществуват; а ние, които съществуваме, нима се чувстваме лишени от рога или от крила? Има ли някой, който да каже такова нещо? Вярно, никой. А защо? Защото, когато нямаш това, което нямаш по природа и по обичай, ти не чувстваш това лишение.

88 hoc premendum etiam atque etiam est et urguendum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur – hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in verbo. carere igitur hoc significat: egere eo quod habere velis; inest enim velle in carendo, nisi cum sic tamquam in feбри dicitur alia quadam notione verbi. dicitur enim alio modo etiam carere, cum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiamsi id facile patiare. (ita) carere in morte non dicitur; nec enim esset dolendum; dicitur illud: 'bono carere', quod est malum. sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget; sed in vivo intellegi tamen potest regno te carere – dici autem hoc in te satis subtiliter non potest; posset in Tarquinio, cum regno esset expulsus – : at in mortuo ne intellegi quidem. carere enim sentientis est; nec sensus in mortuo: ne carere quidem igitur in mortuo est.

88 На този довод ще трябва да се настоява многократно, тъй като ние приехме несъмненото положение, че ако в смъртта има толкова голямо загиване, то не може наистина да има и подозрение за съществуването на чувство. Следователно след като наистина установим и потвърдим това положение на нещата, трябва силно да наблегнем да стане ясно, какво означава “лишение”, та да не остане някаква неяснота в употребата на думата. Следователно “лишение” означава: да нямаш това, което би искал да имаш. С други думи в понятието “лишение” има оттенък желание, - освен ако като говориш за треска влагаш някакво друго значение. В думата “лишение” има и друг смисъл - когато нямаш нещо и чувстваш това, макар и лесно да го понасяш. Но и в това значение мъртвите не “търпят лишения”, защото за тях това не означава страдание. Казва се: “Да си лишен от благо е зло” - но дори и един жив човек е лишен от благо, само ако той чувства нужда; но и за жив човек може да се каже: “Той е лишен от царство” (е това не може да се каже за теб де, а за Тарквиний, изгонен от царството си), но за мъртвия никак не може да се каже. Да търпи лишение е характерно за чувстващия човек, а мъртвият не чувства. Следователно, даже чувството “лишение” липсва в мъртвия човек.

XXXVII. 89 Quamquam quid opus est in hoc philosophari, cum rem non magnopere philosophia egere videamus? quotiens non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! quae quidem si timeretur, non Lucius Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in proelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentis Scipiones Hispania vidisset, Paulum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Litana Albinum, Lucani Gracchum. num quis horum miser hodie? nunc quidem post spiritum extremum; nec enim potest esse miser quisquam, sensu perempto.

XXXVII. 89 Впрочем има ли необходимост да се философства по този въпрос, когато виждаме, че и без философията предметът е достатъчно ясен? Колко пъти са се хвърляли на сигурна смърт не само нашите пълководци, но и всички наши войски? Ако те се страхуваха от смъртта, нямаше да падне в бой Луций Брут, който бранеше родината от връщането на тирана, когото сам той беше изгонил; нямаше да се хвърли срещу вражите копия във войната с латините Деций - баща, с етруските Деций - син, с Пир Деций - внук⁵⁷; нямаше да загинат в битка за родината Сципионовци в Испания, Павел и Гемин - при Кана, Марцел - във Везузия, Албин в Литана, Гракх в Лукания⁵⁸. Кой от тях днес е нещастен? Те не са били нещастни дори когато са изпусkali последния си дъх: Не може да е нещастен този, който вече няма чувства.

90 'At id ipsum odiosum est, sine sensu esse.' Odiosum, si id esset carere. Cum vero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod hoc inest omnis animi contracto ex

⁵⁷ Луций Юний Брут, изгонил от Рим царете (509 г. пр н. е.), загинал в битка на следващата година; трима Дециевци загинали: бащата в 340 г. (съгласно предсказанието, принасяйки себе си в жертва за римската победа), синът в 295 г., внукът - в 279 г. пр. н. е.

⁵⁸ Във войната с Ханибал загинали Публий Корнелий Сципион Африкански /236- 183 год/ консул 218 г. - годината на началото на Втората пуническа война, седем години воювал с картагенците в Испания; Луций Емилий Павел, консул 219 и 216 г. убит в битката при Кана; Гней Сервилий Гемин, консул 217 г. загинал в битката при Кана на 2 август 216 год.; Марк Марцел, четирикратен консул, победител на Сиракуза, загинал в 206 г.; Луций Постумий Албин, консул 234 г. и 229 год, загинал в 216 г. във война срещу келтското племе бои; Тиберий Семпроний Гракх (прадядо на знаменитите народни трибуни), консул 213 г., загинал на следващата година в Лукания.

metu mortis. Qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu universo illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse, nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego vivo illo fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbe nostra potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur.

90 -Но самото това да си без чувства си е ужасно.

-Ужасно е, ако това значи да си лишен от чувства. Но ако е ясно, че човек, който го няма, вече не може да има в себе си нищо, то какво може да е ужасно за този, който не изпитва вече чувства и не търпи лишения? Впрочем и това /ужасът/ наистина го има и при това често поради това, че цялата душа се свива от страх пред смъртта. Който разбере това дето и от слънчевата светлина е по-ясно – а именно, че с разрушаването на душата и тялото, с гибелта на всяко живо същество, с пълното му унищожение, това живо същество от това, дето е било, се превръща в нищо, той лесно ще разбере, че няма никаква разлика между хипокентаврите, които никога не ги е имало, и цар Агамемнон, който е живял някога, и ще разбере, че за Марк Камил не би имало нищо за вършене преди нашата гражданска война, така както аз нямаше да имам какво да върша, ако бях живял в неговото време - преди падането на Рим⁵⁹. Следователно за какво да е страдал Камил за това дето ще се случи след триста и петдесет години след смъртта му, за какво да страдам и аз за това, че може би след десет хиляди години някое си племе ще завладее вероятно нашия град? Толкова е голяма любовта ни към родината, че ние я измерваме не с нашите чувства, а с нейното собствено благо /спасение/.

XXXVIII. 91 Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus cotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam

⁵⁹ През 390 год. Рим пада под властта на галите. В тази война Марк Камил бил вожд на римляните и спасител на отечеството.

potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei p. suisque consulat, cum posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. quare licet etiam mortalem esse animum iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sis, sed virtutis, quam necessario gloria, etiamsi tu id non agas, consequatur. Natura vero <si> se sic habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster adferat, sic exitum mors, ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. in quo quid potest esse mali, cum mors nec ad vivos pertineat nec ad mortuos? alteri nulli sunt, alteros non attinget.

XXXVIII. 91 Затова смъртта няма да уплаши мъдреца, тя ежедневно го грози със всякакви случайности; тя никога не е далече, защото човешкият живот е кратък, - мъдрецът постоянно помага със съвети на държавата и на близките си, а грижата за потомството, макар и той да не го чувства, смята за свой дълг. Затова нека дори душата да е подвластна на смъртта, тя все пак смята, че се докосва до вечността, но не от жажда за слава, която душата не ще да изпитва, а от жажда за добродетел, след която неизбежно следва славата, даже и ако ти не мислиш за нея /за слава/. Така е устроена самата природа: както за начало на всички неща за нас е нашето раждане, така край е смъртта, и както не ни засяга нищо, случило се преди нашето раждане, така и след нашата смърт няма да ни засяга нищо. Къде е тогава злото, ако смъртта няма отношение нито към мъртвите, нито към живите: едните ги няма вече, а другите не ги засяга.

92 quam qui leviolem faciunt, somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, cum saxaginta confecerit, reliquos dormiat; ne sui quidem id velint, not modo ipse. Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut nescio quando in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. num igitur eum curare censes, cum Luna labore, a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? quid curet autem, qui ne sentit quidem? habes somnum imaginem mortis eamque cotidie induis: et dubitas quin sensus in morte nullus sit, cum in eius simulacro videas esse nullum sensum?

92 Философите, които представят смъртта по-лека, я уподобяват със съня. Като че ли някой щеше да се съгласи да живее деветдесет години при условие, че шестдесет години ще живее, останалите ще ги проспие! И сам човек не би си пожелал нещо такова, а дори и близките му не биха му пожелали такова нещо. Ако се вярва на мита, то Ендимион заспал някога си на карийската планина Латъм⁶⁰ и си спи там вероятно и досега. Смята се, че го е приспала Луната, за да го целува докато спи; но какво според теб го интересува, че ще го целуват докато спи? Какво може да засяга човек, който не чувства нищо? Сънят е образът на смъртта, ти потъваш в него всеки ден; а се и съмняваш още, че в смъртта няма никакви чувства, макар и сам да виждаш, че даже и в подобие то й /т.е. съня/ няма никакви чувства?

93 – 94

Няма смърт в безвремето. Животът като незаслужен временен дар.

Всяко удължаване може да ни донесе само повече страдания.

Ако се постигне мъдростта на старческата възраст, животът не може вече да бъде приятен и е време за смъртта. Продължителността на живота е относително понятие.

XXXIX. 93 Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. quod tandem tempus? naturaene? at ea quidem dedit usuram tamquam pecuniae nulla praestituta die. quid est igitur quod querare, si repetit, cum volt? ea enim condicione acceperas. Idem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant, si vero in cunis, ne querendum quidem. atqui ab hoc acerbius exegit natura quod dederat. 'nondum gustaverat', inquit, 'vitae suavitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat.' at id quidem in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere: cur in vita secus? (quamquam non male ait Callimachus multo saepius lacrimasse

⁶⁰ Богинята на луната Селена се влюбила в младежа Ендимион, който бил толкова красив, че заради красотата му Зевс го взел при боговете на Олимп. Към неговата красота не останала равнодушна и Хера и като забелязал това, Зевс обрекъл Ендимион на вечен сън в Латмийската пещера в Кария.

Priamum quam Troilum) eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur.

XXXIX. 93 Следователно нека да махнем тия бабешки глупости, че да умреш без време е нещастие! Без какво време? Без даденото ни от природата? Но тя ни е дала живота като пари назаем, само да ги ползваме, без да се е уговорила точно докога. Следователно защо се оплакваш, ако тя си поиска обратно своето, когато си пожелае? Точно с такова условие ти си получил живота си още от самото начало. Същите тия философи смятат, че смъртта на малко дете трябва да се понася спокойно, а ако умре дете в люлчина възраст, даже не трябва и да се оплаква; а точно именно от него природата е изискала по-сурово, отколкото дължимото ѝ! “Още не е успял да вкуси сладостта на живота, казва тя, а този вече се е изпълнил с големи надежди още когато е бил започвал да вкухва благата на живота”. А няма във всички останали дела да не се смята, че е по-добре да си се докоснал дори до една част отколкото до никоя? А защо в живота да не е същото? И въпреки че има пълно право Калимах,⁶¹ като казва, че много повече през живота си е плакал Приам, отколкото Троил⁶², все пак съдбата на тези, които умират в преклонна възраст, се смята за по-щастлива.

94 cur? nam, reor, nullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior; nihil enim est profecto homini prudentia dulcius,quam, ut cetera auferat, adfert certe senectus. Quae vero aetas longa est, aut quid omnino homini longum? nonne Modo pueros,modo adulescentes in cursu a tergo insequens . Nec opinantis adsecuta est senectus? sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita aut longa aut brevia dicuntur. apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. ex his igitur hora VIII quae mortua est, provecta aetate mortua est; quae vero occidente sole, decrepita, eo magis, si etiam solstitiali die. confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate: in eodem propemodum brevitae qua illae bestiolae reperiemur.

⁶¹ Калимах първата половина на трети век пр.н.е., прочут александрийски поет и граматик.

⁶² Син на Приам, загинал още като дете от ръката на Ахил.

94 Защо? Защото, мисля, за хората нищо не е по-приятно от това, ако им се даде по-дълъг живот: защото старостта, макар и да отнема другите неща от човека, но затова пък ни донася здрав разум, от който действително няма нищо по-приятно. Но пък от друга страна кой човешки живот е дълъг и изобщо може ли нещо в човешкия живот да се сметне за дълго?

Ето ни деца, ето ни юноши,
но старостта като върви по следите ни
неотклонно ни следва
и ни настига неочаквано.

Но понеже нямаме нищо друго дълго, смятаме живота за дълъг. Дълги и кратки се наричат всички онези неща на света само в сравнение с това какво е дадено на хората и как те го пресмятат. Край река Хюпанис⁶³, която се влива в Понт откъм европейската му страна, живеят по думите на Аристотел, някакви гадинки - едnodневки: Следователно, която от тях е живяла осем часа, тя умира на преклонна възраст, а която е живяла до залез слънце, тя е достигнала до дълбока старост, особено ако животът ѝ е протекъл в деня на лятното слънцестоене. Сравни човешката дълговечност с вечността и ще се окаже, че ние сме почти същите едnodневки като ония гадинки.

95 – 102

Примери за философския живот. Терамен: Да предложим чашата с отрова на нашия обвинител. Сократ: Цитати от "Апологията на Сократ" от Платон.

Отвѣдния свят: отиваме при онези, които наистина могат да се нарекат съдии. Един спартанец: По-добре смърт отколкото парична глоба.

*Римски военачалници, държавници и легиони
Леонид и неговите войници, изобщо Спарта*

⁶³ Сега Южен Буг, река в Украйна, извира от Подолските планини и се влива в Черно море.

Теодор от Кирена: подигравка със заплахата за разпъване на кръст
Аргументи срещу смъртта като зло: Нищо не може да е зло, щом
като е предназначено от природата за всички хора. Ако смъртта беше
зло, тя щеше да е вечно зло.

XL. 95 Contemnamus igitur omnis ineptias – quod enim levius huic levitati nomen inponam? – totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni virtute ponamus. nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis, inlusi destitutique videamur.

XL. 95 И тъй, нека да презрем всички дрънканици – това което не е сериозно какво друго име да му туря освен несериозност? И нека да приемем, че цялата същност на правилния живот се състои в силата на духа, във величието на духа, в презрението и пренебрежението към всички човешки дела и накрая, във всякаква добродетел. А сега точно ние дотолкова се изнежваме и от най-леките размишления, че ако смъртта дойде по-рано отколкото са ни обещали халдейските гадания⁶⁴, то ние ще решим, че сме лишени от някакви особено големи блага, че сме изиграни и излъгани.

96 quodsi expectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur, pro di immortales, quam illud iter iucundum esse debet, quo confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! etsi enim flemus, cum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur: qui cum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito adridens 'popino' inquit 'hoc pulchro Critiae', qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim <in> conviviis solent nominare, cui poculum tradituri sint. Iusit vir egregius extremo spiritu, cum iam praecordiis conceptam

⁶⁴ Халдеи в Рим наричали източните мъдреци-гадатели и шарлатани. Сред този народ халдеите (названието идва не от изкуството им, а от името на племето), като постоянно наблюдават звездите, са създали, както смятат, цяла наука, която дава възможност да се предсказва какво с кого ще се случи и кой за каква съдба е роден. (Div.1.2.)

„Хората от тази порода лъжат господарите си и мамят честолюбците, тях вечно ги гонят от нашата държава и те вечно остават.“ (Tac.Hist.1. 22.)

mortem contineret, vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae brevi consecuta est.

96 Безсмъртни богове! Как треперят нашите души в желание и очакване, как се разкъсват и измъчват! И колко блажен трябва да е този път, след който не ни чака вече никаква грижа, никаква тревога! Колко ми харесва Терамен⁶⁵, колко възвишен дух е имал! Ние плачем като четем за него, но този преславен мъж умира много достойно. Хвърлен в затвора от тридесетте тирани⁶⁶, той погълнал отровата, сякаш бил жаден, а остатъка със шум изхвърлил от чашата⁶⁷ и с усмивка казал, като чул пляска: “За здравето на красавеца Критий!” Критий бил най-заклетият му враг; а на пировете при гърците било прието да се пие за здравето на следващия, който трябва да вдигне чаша. Така се пошегувал този прекрасен мъж, готов вече да изпусне последния си дъх, чувствайки вече как смъртта обхваща гърдите му; и наистина, този, чиято смърт пожелал и за чието здраве пил отрова, не след много време загинал⁶⁸.

97 Quis hanc maximi animi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? vadit enim in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum quo tyrannorum Theramenes. quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

XLI. 'Magna me' inquit 'spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. necesse est enim sit alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnes mors auferat aut in alium quendam locum ex his locis migretur. quam ob rem, sive sensus extinguitur morsque ei somno

⁶⁵ Терамен, вожд на умерената партия в Атина по време на Пелопонеската война, бил убит през 404 г. от дошлата на власт реакционна партия (т.н. Тридесетте тирани) начело с Критий.

⁶⁶ Тридесетте тирани идват на власт в древна Атина с поддръжката на победилата в Пелопонеската война Спарта през 404 г. пр.н.е. Те установяват жесток олигархичен режим, който трудно се понася от традиционно демократично ориентираните атиняни. Богатите граждани, привърженици на демокрацията, са преследвани и арестувани с цел да се конфискуват имотите им. Тираните са свалени от защитниците на демокрацията през 403 г.

⁶⁷ Гръцката настолна игра “котаб”, по пляска на виното в чашата гадаели за нечие здраве и щастие.

⁶⁸ Критий около 460 -403 г.пр.н.е., поет и софист. Произхожда от знатно атинско семейство, намиращо се в родство с Платон и с Андокид. Противник на демокрацията и привърженик на Спарта. След поражението на Атина в Пелопонеската война застава начело на олигархическото правителство на Тридесетте тирани. Загиба в битка срещу демократическите сили при Мунихия през 403 г.пр.н.е.

similis est, qui non numquam etiam sine vicis somniorum placatissimam quietem adfert, di boni, quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur! cui si similis est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior?

97 Кой щеше да похвали твърдостта на този велик дух на прага на самата смърт, ако смяташе, че смъртта е зло? След няколко години в същия този затвор, осъден от съдии също толкова несправедливи, колкото били тираните, които осъдили Терамен, попаднал Сократ и бил осъден да изпие същата чаша с отрова.

Та каква е била речта му, вече осъден на смърт, с която го е представил Платон⁶⁹ пред съдиите,.

XLI. “Голяма е надеждата ми, рекъл той, съдии, че като ме изпращате на смърт, вие правите едно добро дело. Неизбежно е едно от двете неща: или смъртта изцяло ще ме лиши от всякакви чувства, или тя ще ме пренесе оттук на някое друго място. Затова чувството угасва и смъртта е подобна на съня без сънища, който ни носи понякога най-благ покой, о богове, какво щастие е да се умре! Колко ли много такива дни има човешкият живот, които да могат да се предпочетат пред една такава прекрасна нощ! И ако цялата обгръщаща ме вечност е подобна на нощта на смъртта, кой е по-блажен на света от мен?

98 sin vera sunt quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas qui e vita excesserunt incolunt, id multo iam beatius est. tene, cum ab is, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem Rhadamanthum Aeacum Triptolemmum, convenireque eos qui iuste <et> cum fide vixerint – haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? ut vero conloqui cum Orpheo Musaeo Homero Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea quae dico mihi liceret invisere. quanta delectatione autem adficerer, cum Palamedem, cum Aiacem, cum alios iudicio iniquo circumventos convenirem! temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam, nec ob eam rem, cum haec exquirerem sicut hic faciebam,

⁶⁹ Платон, “Апология на Сократ”, 40.

capite damnarer. — Ne vos quidem, iudices i qui me absolvistis, mortem timueritis.

98 Ако ли пък е вярно твърдението, че смъртта е преселване в тези земи, които населяват споминалите се, такова блаженство е даже още по-голямо! Само си представи: да се изплъзнеш от тези, които сега се смятат за мои съдии и да отидеш при тези наистина достойни за името съдии, пред Минос, Радамант, Еак, Триптолем! Да се срещнеш с такива хора, които са живели справедливо и почтено, такова преселение би ли могло да ви се види нещо посредствено? Ако ми е позволено да разговарям с Орфей, Музей, Омир, Хезиод, колко високо най-накрая оценявате това? Аз наистина и преди често съм искал да умра, ако може, за да видя всичко, за което говоря! А какво наслаждение щях да изпитам, ако ми предстои да се срещна с Паламед, с Аякс⁷⁰ и други осъдени от несправедлив съд! Аз щях да изпитам и мъдростта на върховния цар, който доведе огромни войски под стените на Троя, и мъдростта на Одисей и на Сизиф и за тези мои разследвания аз нямаше да заплащам със смъртна присъда, както ми се случи тук. И вие, съдии, които гласувате за моето оправдание, също не се бойте от смъртта.

99 *nec enim cuiquam bono mali quicquam evenire potest nec vivo nec mortuo, nec umquam eius res a dis immortalibus neglegentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. nec vero ego is, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.* et haec quidem hoc modo; nihil autem melius extremo: *'sed tempus est'* inquit *'iam hinc abire, me, ut moriar, vos, ut vitam agatis. utrum autem sit melius, dii immortales sciunt, hominem quidem scire arbitror neminem.'*

XLII. Ne ego haud paulo hunc animum malim quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse utrum sit melius — nam dixit ante —, sed suum illud, nihil ut adfirmet, tenet ad extemum;

⁷⁰ Ахейски герои под Троя, загинали от несправедлив съд.

99 На никой добър човек не може да му се случи нищо лошо нито в живота, нито в смъртта, никога неговите дела не ще бъдат пренебрегнати от безсмъртните богове, а и на мен това дете ми се случи, не е случайно. И на тези, които ме обвиниха, и на тези, които ме осъдиха, не им се сърдя, не ги упреквам в нищо освен дето повярваха, че ми навредиха". Такава е цялата негова реч, а краят ѝ е просто прекрасен: "Но вече ни е време да се разотидем оттук - аз за да умра, вие за да живеете. Коя от двете съдби е по-хубава, знаят само безсмъртните богове, а от хората никой не знае, мисля".

XLII. И аз бих предпочел да имам такъв дух, отколкото да имам всичките богатства на онези, които ръководеха съдебния процес над Сократ. И макар че сам Сократ казва че само боговете знаят кое е по-хубаво, и той сам го знае отлично, както каза преди; но той просто спазва до края своето известно правило: да не твърди със сигурност нищо.⁷¹

100 *nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus, intellegamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, praestantis viros virtutis et sapientiae gloria, commemoro, cum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tantopere contempserit, ut, cum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset voltu hilari atque laeto dixissetque ei quidam inimicus: 'contemnisne leges Lycurgi?', responderit: 'ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere.' o virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. talis innumerabilis nostra civitas tulit.*

100 Нека ние да се придържаме към правилото: да не смятаме че е зло това, което природата е дала на всички хора; и нека да разберем, че ако смъртта е зло, то това зло е вечно; Смъртта изглежда, че е край на един нещастен живот. Но ако смъртта е нещастна, то не би могло да има никакъв край.

⁷¹ "Аз знам, че нищо не знам".

Но защо да споменавам такива мъже, забележителни и с добродетелта си и с мъдростта си като Сократ или Терамен? Един лакедемонеец, чието име даже е останало неизвестно, дотолкова презирал смъртта, че когато го повели към смъртта, осъден от ефорите, той бил с весело и доволно изражение на лицето и като някакъв негов враг го попитал: “Над Ликурговите ли закони се смееш?” рекъл: “Напротив! Аз много съм благодарен на Ликург, че ме наказва с такова наказание, което мога да платя, без да влизам в дългове и лихви”. О, човек, достоен за Спарта! С такъв величествен дух ми се струва невинно осъден. Безкрайни са подобни примери и в нашата държава.

101 sed quid duces et principes nominem, cum legiones scribat Cato saepe alacris in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

'Dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse iacentis,
Dum sanctis patriae legibus obsequimur.'

quid ille dux Leonidas dicit? 'pergite animo forti, Lacedaemonii, hodie apud inferos fortasse cenabimus.' fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigeant. e quibus unus, cum Perses hostis in conloquio dixisset glorians: 'solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis', 'in umbra igitur' inquit 'pugnabimus.'

101 Но защо да споменавам вождове и военачалници, когато Катон пише, че често цели легиони с въодушевление са се хвърляли там, откъдето знаели, че не могат да се върнат? С такъв дух били и спартанците, паднали при Термопилите, за които Симонид е написал:

*Пътниче кажи в Спарта, че си ни видял тук да лежим паднали,
понеже се подчинихме на свещените закони на родината.*

А какво е казал знаменитият им вожд Леонид? “Продължете смело, спартанци, днес може би ще вечеряме при подземните богове”⁷².

⁷² Симонид Кеоски (556 – 468 г.пр.н.е.) лирически поет, автор на хорови песни. Възпява победните битки при Саламин, Маратон и Артемизия. Автор на епитафии. Леонид, спартански цар (520 – 480 г.пр.н.е.). По време на гръко-персийската война защитавал прохода при Термопилите с шест хиляден отряд, в това число 300 спартанци и загинал геройски.

Този народ е бил могъщ, докато са били в сила Ликурговите закони. Враг персиец се хвалел в разговор със спартанец: „Не ще видите слънцето от многобройните ни копия и стрели.“, а спартанецът му отговорил: “Е, тогава ще се бием на тъмно”.

102 – 109

За погребението

Засяга само тялото: Сократ, Диоген, Анаксагор. Заблуди: Ахил влачи тялото на Хектор. В театъра: Подигравка с траурните елегии при погребението.

Мнозина искат да накажат враговете си дори и след смъртта им.

Не е необходимо гробът да се почита като място за отдих на тялото.

Цели народи се заблуждават, варварски обичаи.

Следователно как трябва да се постъпва? Да осъзнаеш, че тялото не е тъждествено с личността, да се съобразяваш с общественото мнение.

Погребението не засяга самите мъртвци.

102 viros commemoro: qualis tandem Lacaena? quae cum filium in proelium misisset et interfectum audisset, 'idcirco' inquit 'genueram, ut esset, qui pro patria mortem non dubitaret occumbere'.

XLIII. Esto: fortes et duri Spartiatae; magnam habet vim rei p. disciplina. quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui cum Lysimachus rex crucem minaretur, 'istis, quaeso' inquit 'ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putescat.' Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem, rem non difficilem, is praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paulo ante dicta sunt. de qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro in quo moritur, de quo iam tam multa diximus.

102 Споменавам мъже. Ами спартанките? Когато една спартанка изпратила сина си на бой и чула, че е убит, казала: “Родила съм го, за да падне непоколебимо в бой за родината”.

XLIII. Така да е. Нека спартанците да са смели и твърди; чрез дисциплината държавата им е имала голяма сила. Е? Ето ти Теодор Киренски, философ добре познат, нима ние не му се възхищаваме? Когато цар Лизимах го заплашвал да го разпъне на кръст, той му рекъл: “С тия страхотии заплашвай твоите облечени в пурпур придворни; за Теодор няма никакво значение дали ще гние под земята или над земята”.⁷³ С тази негова мисъл аз подсецам, че трябва да ви кажа нещо и за погребението – това не е трудно особено ако се разбраха нещата, които преди малко се казаха относно отсъствието на всякакви чувства у умрелия. Какво е мислел Сократ по този въпрос е видно от книгата за неговата смърт, за която казахме вече толкова много неща⁷⁴.

103 *cum enim de immortalitate animorum disputavisset et iam moriendi tempus urgeret, rogatus a Critone, quem ad modum sepeliri vellet, 'multam vero' inquit 'operam, amici, frustra consumpsi; Critoni enim nostro non persuasi me hinc avolaturum neque mei quicquam relicturum. verum tamen, Crito, si me adsequi potueris aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. sed, mihi crede, nemo me vestrum, cum hinc excessero, consequetur.' praeclare is quidem, qui et amico permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare.*

103 След като той обсъждал въпроса за безсмъртието на душите и смъртният му час вече наближавал, Критон попитал Сократ какво погребение би искал, Сократ рекъл: “Виждам, приятели, че много време загубих напразно, нашият Критон така и не разбра, че аз ще отлетя оттук и че тук нищо няма да остане от мен. Но пък, Критоне, ако много ти се иска да ме последваш, погребни ме, където поискаш; но повярвай ми, никой от вас не ще ме последва, щом като си отида оттук”. Прекрасно изказване: и на

⁷³ Математик от Кирена. Лизимах, пълководец на Александър Македонски и един от неговите диадохи. Става цар на Тракия (от 306 пр.н.е.), на Мала Азия (от 301 пр.н.е.) и на Македония (от 288 пр.н.е., заедно с Пир).

⁷⁴ “Апология на Сократ” от Платон.

приятеля си не отказал и изказал мисълта си, че целият този въпрос никак не го вълнува.

104 *durior Diogenes, et is quidem eadem sentiens, sed ut Cynicus asperius: proici se iussit inhumatum. tum amici: 'volucribusne et feris?' 'minime vero' inquit, 'sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote.' 'qui poteris?' illi, 'non enim senties.' 'quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti?' praeclare Anaxagras, qui cum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid accidisset, auferri, 'nihil necesse est' inquit, 'undique enim ad inferos tantundem viae est.' totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus sive vigeat. in corpore autem perspicuum est vel extincto animo vel elapso nullum residere sensum.*

104 Диоген разсъждавал също така, но по-грубо, и се изразявал по-остро, както подобава на киник.⁷⁵ Той наредил да го хвърлят непогребан. Приятелите му рекли: “Как, на пернатите или на зверовете?” , “О, не, рекъл, турете ми пръчка, ще ги разгонвам” . “Как така, ще можеш ли, нали няма да чувстваш нищо?” “Е, ако не чувствам, какво ме засяга, че зверовете ще ме разкъсват”? Прекрасно се е изказал и Анаксагор, когато умирал в Лампсак, и приятелите му го попитали, ако нещо се случи дали да пренесат тялото му в родината му в Клазомене⁷⁶: “Няма никакъв смисъл, рекъл, към подземното царство отвсякъде пътят е един и същ”. При всички положения за погребението трябва да се знае едно: дали е жив духът, или е умрял, погребението се отнася единствено до тялото. Но е ясно, че в тялото не остават никакви чувства, било духът да е отлетял, било да се е изплъзнал от него.

LXIV. 105 *Sed plena errorum sunt omnia. trahit Hectorem ad currum religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur; at illa sicut acerbissimam rem maeret: 'Vidi, videre quod me passa aegerrume, Hectorem curru quadriiugo raptarier.' quem Hectorem, aut quam diu ille erit Hector? melius Accius*

⁷⁵ Диоген от Синоп, наречен Циника - 412-323 г.пр.н.е.

⁷⁶ Анаксагор (ок. 500 – 428 г.пр.н.е.) философ, известен със своята космология. Роден в Клазомене, Мала Азия.

et aliquando sapiens Achilles: 'Immo enimvero corpus Priamo reddidi, Hectors abstuli.' non igitur Hectors traxisti, sed corpus quod fuerat Hectoris.

LXIV. 105 Но около този въпрос е пълно със заблуди! Ахил влачи Хектор, привързан към колесницата му; очевидно, мисли че разкъсва тялото му и Хектор чувства това. Следователно Ахил си отмъщава (така му се струва), а Андромаха изпитва най-жестоко страдание:

“Ах, видях, и това, което видях, жестоко ме измъчи, Хектор да бъде влачен с колесница”...

Какъв Хектор? Колко дълго този труп още ще бъде Хектор? По-хубаво го е казал поетът Акций, и Ахил у него донякъде е разумен:

“Върнах на Приам тялото,
отмъкнах Хектор.”

Значи ти не си влачил след колесницата си Хектор, а само тялото, принадлежало на Хектор.

106 ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

'Mater, te appello, tu, quae curam somno suspensam levas, Neque te mei miseret, surge et sepeli natum —'

haec cum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos qui inhumati sint miseros iudicare.

'prius quam ferae volucresque —'

metuit, ne laceratis membris minus bene utatur; ne combustis, non extimescit. 'Neu reliquias semesas sireis denudatis ossibus

Per terram sanie delibutas foede divexarier —'

non intellego, quid metuat, cum tam bonos septenarios fundat ad tibiam. Tenendum est igitur nihil curandum esse post mortem, cum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus: durum hoc sane; talis enim interitus non est sine gravi sensu; illa inania:

'Ipse summis saxis fixus asperis, evisceratus,
Latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro —'

106 А ето ти пък някой друг да се измъква от земята и да не позволява на майка си да спи:

“Майко, призовавам те, ти облекчаваш болката си чрез сън
Не ти е мъчно за мен, стани, погребни сина си!⁷⁷”

Когато такива потискащи и плачевни напеви се изпълняват под тъжен съпровод и се натъжават цели театри, трудно би било да не повярваш, че непогребаните мъртвци са нещастни:

“Преди зверовете и птиците..” .

Той се страхува, че няма да може да си служи с разкъсаните си членове, а не се страхува, че членовете на тялото му ще бъдат изгорени:

“Да не си позволила моите останки да се мятат по земята,
с оголени кости, грозно осквернени от гниене”...

Не разбирам какво има да се страхуваш, когато поетът излива под съпровод на флейта тези хубави септенари. Следователно трябва да се помни, че след смъртта нямаш никакви грижи; но пък мнозина наказват своите неприятели даже и мъртви. У Ений с могъщи стихове Тиест проклина Атрей да загине в корабкрушение. Действително жестоко. Такава гибел наистина е жестоко да изпиташ. Другото са празни приказки:

“А сам той закован на върха на остри скали,
изкормен, висящ на едната си страна,
оцапващ скалите с гной, зараза и черна кръв” .

107 non ipsa saxa magis sensu omni vacabunt quam ille 'latere pendens', cui se hic cruciatum censet optare. quae essent dura, si sentiret, <sunt> nulla sine sensu. illud vero perquam inane:

'Neque sepulcrum, quo recipiat, habeat, portum corporis,
Ubi remissa humana vita corpus requiescat malis.'

⁷⁷ Стихове на поета Пакувий.

vires, quanto haec in errore versentur: portum esse corporis et requiescere in sepulcro putat mortuum; magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, quatenus esset quidque curandum.

107 Та и самите скали не ще бъдат лишени от всякакво чувство повече отколкото “онзи, висящ на една страна”, на когото Тиест смята, че желае мъчение. Ако Атрей можеше да почувства, щеше да е жестоко; но това не са никакви чувства. А ето и една крайна безсмислица:

“И нека да няма гроб, пристан за тялото, където да го прибере, където тялото му да си отдъхва, след като човешкият живот е освободен от злини”

Виждаш в каква голяма заблуда изпадат хората: човекът смята, че тялото има пристанище и мъртвецът намира покой в гроба. Голяма е вината на Пелопс, задето не е възпитал сина си и не го е научил докъде и за какво трябва да полагаш грижи!

XLV. 108 Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere cum liceat? condiunt Aegyptii mortuos et eos servant domi; Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata; in Hyrcania plebs publicos alit canes, optimum domesticos: nobile autem genus canum illud scimus esse, sed pro sua quisque facultate parat a quibus lanietur, eamque optimum illi esse censent sepulturam. permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus, sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non neglegendus in nostris, ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus;

XLV. 108 Но защо да обръщам внимание на мненията на отделни хора, когато може да се видят ясно разнообразните заблуди на всички народи? Египтяните балсамират мъртвците си и ги пазят в домовете си; персите погребват мъртвците си, залети с восък, та телата да се запазят колкото се може по-дълго. Магите пък имат обичай да не погребват телата на своите мъртвци, преди да са разкъсани от диви животни. В Хиркания има една особена порода

кучета, плебсът ги отглежда за сметка на държавата, а знатните хора – по домовете си; хората там смятат, че е най-достойно да бъдеш изяден от куче и това се смята за най-достойното погребение; всеки според възможностите си отглежда кучета, от които да бъде разкъсан. Хирканците смятат, че такова погребение е прекрасно. Хризип, който много обича историческите изследвания, е събрал множество и други подобни примери; но някои са толкова отвратителни, че моята реч се бои от тях и ги избягва. Ние с теб спокойно можем да презираме всичко това, но пред съотечествениците ни не можем да ги пренебрегнем, макар че докато сме живи, ще чувстваме, че мъртвите не чувстват нищо.

109 – 112

Най-подходящият момент за смъртта - когато вярваш в собствените си постижения, върховен миг на щастието, когато не можеш да постигнеш нищо повече. Мъртвите не се нуждаят от слава. Във върховния миг на щастие човек дори трябва да желае смъртта. Пример - олимпийското семейство на Диагор.

Болката заради смъртта на другите винаги е по-голяма от тази заради собствената смърт.

109 quantum autem consuetudini famaеque dandum sit, id curent vivi, sed ita, ut intellegant nihil id ad mortuos pertinere. Sed profecto mors tum aequissimo animo appetitur, cum suis se laudibus vita occidens consolari potest. nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. multa mihi ipsi ad mortem tempestitiva fuerunt. quam utinam potuissem obire! nihil enim iam acquirebatur, cumulata erant officia vitae, cum fortuna bella restabant. quare si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem neglegere possimus, at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. etsi enim nihil habet in se gloria cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur.

109 Нека живите сами да се погрижат какви отстъпки трябва да се направят на обичая и на общото мнение, но нека винаги да помнят, че мъртвите това изобщо не ги касае. Особено спокойно се посреща смъртта тогава, когато залезът на човешкия живот може сам да се утеши с достойни похвали. Който по свършен начин е изпълнил свършената добродетел, за него никога няма да се каже, че е живял малко. И на мен самия ми се предостави не веднъж щастливата възможност овреме да умра, ах, де да можех да умра! Нищо вече не беше обект на придобиване, жизненият ми дълг беше изпълнен, оставаха само борбите със съдбата. Затова, ако самият ни разсъдък недостатъчно ни учи към пренебрежение към смъртта, то поне изживеният живот ни учи, че сме живели вече достатъчно и предостатъчно. И макар че мъртвите нищо не чувстват, все пак, дори и умрели и не чувствайки, те ще са обкръжени с почит и слава за себе си и за своите дела: славата сама по себе си, макар и да не заслужава да се домогваш до нея, все пак тя като сянка следва неотстъпно добродетелта.

XLVI. 110 *verum multitudinis iudicium de bonis <bonum> si quando est, magis laudandum est quam illi ob eam rem beati. non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria, Themistoclem Epaminondam bellicae virtutis. ante enim Salamina ipsam Neptunus obruet quam Salamini tropaei memoriam, priusque e Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. multo autem tardius fama deseret Curium Fabricium Calatinum, duo Scipiones duo Africanos, Maximum Marcellum Paulum, Catonem Laelium, innumerabilis alios; quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens, fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem; in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus. secundis vero suis rebus volet etiam mori; non enim tum cumulus bonorum iucundus esse potest quam molesta decessio.*

XLVI. 110 Разбира се, ако тълпата съди понякога справедливо за достойни люде, то това е повече чест за самата тълпа, отколкото щастие за такива люде; Не бих могъл да кажа как ще се възприеме това, но Ликург и Солон няма да са лишени от славата си на законодатели, а Темистокъл и Епаминонд – от славата си на храбри

воини. По-скоро Нептун ще погълне остров Саламин, отколкото спомена за Саламинската победа и по-скоро ще се изтрие от лицето на земята беотийската Левктра, отколкото славата на битката при Левктра!⁷⁸ И никога не ще замлъкне славата на Курий, на Фабриций, на Калатин, на двамата Сципионовци Африкански, на Максим, на Марцел, на Павел, на Катон, на Лелий и на колко още други! Който успее дори и донякъде да им подражава, като измерва доблестта им не по народната мътва, а с надеждната похвала на достойни ценители, той, ако всичко стане добре, с твърд дух ще доживее до самата смърт. В нея, както вече знаем, се съдържа висшето благо или във всеки случай, няма никакво зло. Та той ще предпочете да умре докато всичките му дела вървят успешно, защото не е толкова приятно натрупването на богатата, колкото е тягостно лишението от тях.

111 hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, cum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem et gratulatus: 'morere Diagora' inquit; 'non enim in caelum ascensurus es.' magna haec, et nimium fortasse, Graeci putant vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tris Olympionicas una e domo prodire cunctari illum diutius in vita fortunae obiectum inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam – concesseras enim nullo in malo mortuos esse –; sed ob eam causam contendi ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare videamur; illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos quibus orbati sumus esse cum aliquo sensu in is malis quibus volgo opinantur. hanc excutere opinionem mihimet volui radicatus, eoque fui fortasse longior.

111 Точно тази мисъл изглежда, се има предвид в думите на един спартанец: когато знаменитият олимпийски победител Диагор Родоски в един и същи ден видял като олимпийски победители

⁷⁸ Темистокъл (537 – 459 г. пр. н. е.), атински държавник и военачалник през периода на гръко-персийските войни. На 20 септември 480 год. побеждава персите при Саламин. Епаминонд, политически деятел, глава на Беотийския съюз и пълководец. Роден в Тива ок. 418 г. пр. н. е. Загива 362 г. в битката при Мантиния. По време на Беотийската война ръководи тиванската армия и побеждава спартанците в битката при Левктра през 371 г. пр. н. е.

дватама свои синове, та този спартанец се приближил до старика и го поздравил така: “Умри, Диагоре, жив на небето не можеш да се изкачиш!” Толкова високо, даже твърде високо ценят гърците (точно ценили са някога) олимпийските победи, че тоя, който казал това на Диагор, решил, че няма нищо по-извисено от три олимпийски победи в едно семейство, и че за Диагор няма смисъл да се задържа на този свят, като се излага на превратностите на съдбата. Аз вече ти казах с немного думи какво е моето мнение, и ти се согласи, че мъртвите не изпитват никакво зло; а сега искам да добавя, че в мъка и страх тази мисъл ни служи за голяма утеха. Собствената ни болка или болката за нас ние трябва да приемаме сдържано, за да не изглежда, че сме себелюбци. Подобно подозрение ни измъчва с непоносима болка, ако смятаме, че тези, от които сме се лишили, са запазили някакво чувство в тези нещастия, за които твърди мълвата. Да изтръгна това мнение от самия себе си из корен - ето какво исках; и заради това вероятно говорих толкова дълго.

112 – 119

Епилог:

Присъда на боговете? Смъртта е най-големият дар!

Разказът за Клеобис и Битон. Строителите на храма на Аполон в Делфи

Психомантейя, поети, оратори, държавници, войници. Изброяват се човешки страдания. Славната смърт за отечеството се смята за блажена.

Да желаеш смъртта. Да излезеш от живота напълно убедено и съзнателно, тъй като или боговете, или дори природата, майка на всички, не са ни създали случайно. Смъртта като убежище в този свят. Това, което е необходимо за всички, не може да е зло.

XLVII. 112 Tu longior? non mihi quidem. prior enim pars orationis tuae faciebat, ut mori cuperem, posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem; omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus? Tu vero istam ne relinqueris, quam semper ornasti, et quidem iure; illa enim te, verum si

loqui volumus, ornaverat. sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quicquid est.

XLVII. 112 -Ти да си говорил дълго? За мен поне не. Първата част на твоята реч ме накара сам аз да пожелая да умра; следващата част ме накара не само да не искам да умра, но и да не се старая; а пък с цялата си реч ти постигна това да не мисля смъртта за зло.

- Аха, е, има ли нужда от ораторски завършек? Или изцяло да оставим това изкуство настрана?

- Не, не го оставяй: ти винаги си го смятал за украса на това изкуство, и то с основание; Това изкуство, честно казано, те е украсявало. Но какъв е точно този епилог? Каквото и да е, бих искал да го чуя.

113 Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. primum Argiae sacerdotis Cleobis et Bito filii praedicantur. nota fabula est. cum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum morarenturque iumenta, tum iuvenes, quos modo nominavi veste posita corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. ita sacerdos advecta in fanum, cum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut id illis praemii daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo; post epulatos cum matre adulescentis somno se dedisse, mane inventos esse mortuos.

113 -Обикновено в училищата се обсъжда какво мислят боговете, и при това без всякакви измислици, а с позоваване на Херодот и много други писатели. Преди всичко се споменават с похвала Клеобис и Битон. Разказът е известен. Една аргоска жрица имала двама сина. Съгласно обряда жрицата трябвало в деня на тържественото празнично свещенослужение да влезе в храма на колесница; но от града до храма било далеко, добичетата се бавели, и ето тези юноши, като съблекли дрехите си и натрили телата си с масло, сами се впрегнали в ярема - така жрицата се явила в храма на колесница, запрегната със собствените ѝ синове, а в храма се помолила на богинята децата ѝ да бъдат възнаградени за синовната си любов с най-високата награда, която боговете могат да дадат на

човек. Юношите били при майка си на трапезата, после отишли да спят, а на сутринта ги намерили мъртви.

114 simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur; qui cum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum petiverunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui: nihil certi, sed quod esset optimum homini. quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium; qui ut inluxit, mortui sunt reperti. iudicavisse deum dicunt, et eum quidem deum, cui reliqui dii concessissent, ut praeter ceteros divinaret.

XLVIII. adfertur etiam de Sileno fabella quaedam: qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem quam primum mori.

114 С подобна молитва, казват, се молили Трофоний и Агамед: когато издигнали храм на Аполон Делфийски, те почтително се обърнали към бога, като молели за своя значителен труд достойна награда - нищо определено не казали, а само рекли: "Което е за човек най-хубаво от всичко". След два дена Аполон им дал знак, че ще им се даде такава награда: едва настъпило третото утро и двамата били намерени мъртви. Казват, че богът така бил отсъдил, и даже именно този бог, на който всички останали богове му отстъпили дара на провидението.

XLVIII. Има и една такава приказка за Силен: когато попаднал в плен при Мидас, то, казват, за своето освобождение той възнаградил царя с такова поучение: "Най-хубавото за човека съвсем не е да се роди, а след раждането си най-хубавото е да умре колкото се може по-скоро".

115 qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

'Nam nos decebat coetus celebrantis domum

Lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,

Humanae vitae varia reputantis mala;

At, qui labores morte finisset gravis,

Hunc omni amicos laude et laetitia exsequi.'

simile quiddam est in Consolatione Crantoris: ait enim Terinaeum quendam Elysium, cum graviter filii mortem maereret, venisse in psychomantium quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tris huius modi versiculos datos:

'Ignari homines in vita mentibus errant:

Euthynous potitur factorum numine leto.

Sic fuit utilius finiri ipsique tibi que.'

115 Със също такава мисъл си служи в "Кресфонт"⁷⁹ Еврипид:

„Когато някое дете идва на бял свят
би трябвало ние да оплакваме
дома на празнуващите хора
като пресмятаме различните нещастия в човешкия живот.
Напротив, този, който е приключил
големи трудности чрез смъртта си,
него да го следваме ние, приятелите
с всякаква радостна възхвала.“

Нещо подобно има и в "Утешение" на Крантор⁸⁰. Той казва, че някой си Елисий от Терина⁸¹, когато тежко страдал поради смъртта на сина си, попитал гадателите на душите коя е била причината за тази ужасна беда и в отговор получил три таблички с тези стихчета:

“Умовете на хората са във вечни заблуди.

Евтинос получи щастлив дар от боговете.

Така да свърши бе най-полезно и за него, и за теб.“

⁷⁹ Легендарен цар на Месения, потомък на Херакъл.

⁸⁰ Гръцки философ от Старата академия, роден вероятно през 4 век в Соли, Киликия, ученик на Ксенократ.

⁸¹ Град в Magna Graecia и едноименен залив.

116 his et talibus auctoribus usi confirmant causam rebus a diis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidem, rhetor antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum; cui rationes eae quae exquisitius a philosophis colliguntur defuerunt, ubertas orationis non defuit. Clarae vero mortes pro patria oppetitae non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium; <commemorant> Codrum, qui se in medios inmisit hostis veste famulari, ne posset adgnosci, si esset ornatu regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore; Menoeceus non praetermittitur, qui item oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem; <nam> Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, ut hostium elicatur suo. veniunt inde ad propiora:

XLIX. Harmodius in ore est et Aristogiton; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas viget. nostros non norunt, quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabilis mortes fuisse cum gloria.

116 Като се уповавам на такива именно автори аз твърдя, че самите безсмъртни богове съдят за смъртта именно по този начин. Някой си Алкидамант, древен и много известен ретор, даже написал “Похвала за смъртта”, която се състояла от изброяване на людските беди и нещастия. Основания, каквито така внимателно търсят философите, тук нямало много, ама изобилно красноречие - да. Що се отнася до славната смърт за отечеството, то тя се представя от реторите не само славна, но и истински блажена. Реторите започват от Ерехтей⁸², чиито дъщери сами търсели смъртта заради благомото на съгражданите си; споменават Кодър, който се хвърлил в най-гъстите вражи редици, облечен в робска дреха, за да не го познаят в царска, защото оракулът му бил предсказал: “Ако царят загине, Атина ще победи”. Да не се забравя и Менекей, който също по съвет на оракула пролял кръвта си за отечеството си; а после

⁸² Ерехтей - цар на Атина. По съвет на делфийския оракул трябвало да жертва една от дъщерите си; Кодър, митичен цар на Атика, жертвал се съзнателно за родината си; Менекей – цар на Тива, баща на Креонт и Йокаста, по съвета на гадателя Тирезий се хвърлил от градските стени, когато Тива била нападната от лош урожай или чума.

Ифигения⁸³ в Авлида, която сама заповядала да я принесат в жертва, “за да заплати със своята кръв враждата”.

XLIX. После следват по-близки примери: всички говорят за Хармодий и Аристокитон⁸⁴, за спартанеца Леонид, за тиванеца Епаминонд; за нашите герои те не знаят, а и твърде дълго би било да ги изброявам - толкова много са били тези, които са показали колко желана е славната смърт.

117 Quae cum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque ita velut superiore e loco contionandum, ut homines mortem vel optare incipiant vel certe timere desistant? nam si supremus ille dies non extinctionem, sed commutationem adfert loci, quid optabilius? sin autem perimit ac delet omnino, quid melius quam in mediis vitae laboribus obdormiscere et ita coniventem somno consopiri sempiterno? quod si fiat, melior Enni quam Solonis oratio. hic enim noster: 'nemo me lacrimis decoret' inquit 'nec funera fletu faxit!' at vero ille sapiens:

'Mors mea ne careat lacrimis: linguāmus amicis

Maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.'

117 и въпреки че това е така, все пак трябва да се използват всичките сили на красноречието и да се говори сякаш от висок трибунал, за да убедиш хората или да възжелаят смъртта, или поне да се отърсят от страха си пред нея. Защото ако онзи смъртен последен ден не угасва душата, а само я преселва в други места, то какво би могло да е по-желано? А ако душата се разрушава и загива нацяло, то кое би могло да е по-хубаво от това да заспиш в средата на жизнените трудности и да затвориш, да склопиш очи за сън, който е вечен? Ако е така, то по-хубаво го е казал Ений, отколкото Солон. Ений е казал така:

*“Нека никої да не ме украсява със сълзите си-
и да не оплаква смъртта ми”!*

А великият мъдрец е казал:

⁸³ Ифигения, дъщеря на Агамемнон и Клитемнестра, жертвала се в беотийското пристанище Авлида по искане на богиня Артемида за попътен вятър на войската.

⁸⁴ Хармодий и Аристокитон, наречени тираноубийци. През 514 г.пр.н.е. се опитали да убият тирана Хипий, син на Пизистрат.

*“Нека смъртта ми да бъде оплакана:
завеждавам на приятелите си скръбта,
за да оплакват моята кончина.”*

118 nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatur videatur ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias paremus emittique nos e custodia et levare vinculis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus aut omni sensu molestiaeque careamus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus vel a natura parente omnium constitutum. non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret, quod cum exanclavisset omnes labores, tum incidere in mortis malum sempiternum: portum potius paratum nobis et perfugium putemus.

118 А за мен, в случай, че получа знак от бога, че трябва да напусна живота, аз ще се подчиня с благодарност и ще смятам това за освобождение от оковите и от стражата, след която аз или ще се върна като в мой дом, и може би във вечния ми дом, или ще бъда лишен от всякаква чувствителност и тягостно чувство. Ако и това да не ми бъде предварително предвещано, аз пак така ще се настроя, че за другите този ден да изглежда ужасен, а за мен щастлив, и няма да смятам за зло нищо, установено от безсмъртните богове или от природата, майка на всичко. Ние сме посяти и създадени не произволно и не неразумно, а има несъмнено някаква сила, която бди над рода човешки и не го създава и храни, та като преодолее толкова трудности, да го низвергне в смъртта, като във вечно бедствие, не, по-скоро ние трябва да смятаме смъртта като отворено за нас убежище и пристанище, което ни очаква.

119 quo utinam velis passis pervehi liceat! sin reflantibus ventis reiciemur, tamen eodem paulo tardius referamur necesse est. quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Habes epilogum, ne quid preatermissum aut relictum putes. Ego vero, et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. Optime, inquam. sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid, cras autem et quot dies

erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum formidinum cupiditatum, qui omnis philosophiae est fructus uberrimus.

119 О, да можехме да побързаме натам с опънати платна! Ако и да ни връщат от пътя насрещните ветрове, рано или късно неизбежно ние всички ще стигнем там. А което е неизбежно за всички, може ли да бъде нещастие за едного? Ето ти и заключението на моята реч, за да не мислиш че в нея нещо е оставено или подминато.

-Да, така мисля, и на това отгоре това заключение ме направи по-уверен.

- Прекрасно, казвам, но да се погрижим сега и за собственото си добро здраве; а утре и колкото дни още ще прекараме в Тускул, ние ще продължим заниманията си и ще се спрем особено на тези разсъждения, чрез които се смекчават нашите страдания, страхове и страсти – това е най-прекрасният плод от дървото на философията.”

